

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

ARXIVSHUNOSLIK KAFEDRASI

INAMOV AKBAR ABDULLAYEVICH

**TURKISTONDA SOVET MATBUOTINING VUJUDGA KELISHI:
AN`ANA VA MUNOSABATLAR**

**BITIRUV MALAKAVIY
ISHI**

Ilmiy rahbar: o'qt. A.T. Jo'rayev

Namangan - 2016

MUNDARIJA:

KIRISH.....	3
 I BOB. TURKISTONDA YANGI DAVR MATBUOTINING SHAKLLANISHI.....	10
1.1. Turkiston o`lkasiga rus matbuotining kirib kelishi va mahalliy xalqlar hayotiga ta`siri.....	10
1.2. Turkistonda milliy ruhdagi matbuotning vujudga kelishi.....	19
 II BOB. MUSTABID SOVET MATBUOTI: ILLATLAR VA SABOQLAR	28
2.1. Mustabid sovet tuzumi davrida noshirlik.....	28
2.2. Adabiy-badiiy jurnallar.....	39
 XULOSA.....	46
 FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO`YXATI.....	49

KIRISH

Bitiruv malakaviy ishining mavzusining dolzarbligi. Ona yurtimiz O'zbekistonning mustaqillikka erishuvi milliy madaniyatimizning ajralmas bo'lagi bo'lgan matbuotimiz tarixining hali noma'lum sahifalarini tiklash uchun imkon yaratdi. O'zbekiston matbuoti taraqqiyotining 1917 yilgacha bo'lgan davri Turkistonda mustamlaka rus hukumati hukmronligi davrida, so'ng 1991 yilgacha bo'lgan davri sho'ro tuzumi sharoitida kechdi. Hozirga qadar tadqiqotchilar tomonidan matbuotimiz tarixini yorituvchi talaygina maqola, risola va kitoblar yaratilgan. Biroq, ularning aksariyati sovet hokimiyati sharoitidagi hukmron kommunistik mafkura talablari asosida yozilganligi sababli, ko'p hollarda matbuotimizning taraqqiyot yo'li haqida xolis tasavvur bera olmaydi. Turkiston matbuoti tarixining xususiyati shundaki, bu hududda matbuot Yevropa va Osiyodagi ko'p mamlakatlardagiga nisbatan ancha kech tashkil topdi va taraqqiy etdi. Bu yerda gazetachilik Turkistonni XIX asrning 60-yillarida qurol kuchi bilan bosib olgan rus mustamlakachi hukmdorlari rahnamoligida vujudga keldi va rivojlana boshladi. 1870 yilda Toshkentda tashkil topgan "Turkestanskije vedomosti" va "Turkiston viloyatining gazetisi" gazetalari O'rta Osiyodagi davriy matbuotning to'ng'ich na'munalari hisoblanib, ularning har ikkisi ham 1917 yilga qadar nashr qilingan¹.

Turkiston matbuoti tarixida bu gazetalar kabi uzoq muddat davomida uzluksiz chiqqan boshqa davriy nashr bo'lgan emas. Bu gazetalar mustamlakachi ruslarning Turkiston ma'muriyati mablag'i hisobidan nashr qilinib, shu ma'muriyatning rus va o'zbek tilidagi rasmiy matbuot nashri vazifasini o'tagan va o'lkada mustamlakachilik siyosatini o'tkazish vositasi bo'lib xizmat qilgan.

Birinchi rus inqilobi (1905–1907) dan so'ng rus hukumati sarosimaga tushib qoldi va matbuot sohasida biroz yon berishga majbur bo'ldi. Ilg'or musulmon ziyolilari bu vaziyatdan foydalanib, davriy nashrlar chiqarish to'g'risida ruxsatnoma olishga erishadilar. Shunday qilib, avval Toshkentda, keyinroq

¹ Абдуазизова Н.А. Туркистон матбуоти тарихи (1870 – 1917 йй.). – Т.: Академия, 2000. – Б. 45.

Samarqand, Qo`qon va Buxoroda birin–ketin ijtimoiy–siyosiy va adabiy mazmundagi bir qator o`zbek tilidagi davriy nashrlar paydo bo`ldi. Ularning tashkilotchilari, muharrir va mualliflari XIX asr oxiri XX asr boshlarida Turkistonda ma`rifatchilik zahirida yuzaga kelgan jadidchilik harakatining mafkurachilari bo`lishdi. Jadidlar rus istilochilari va mahalliy mustabidlar tazyiqi ostida qolgan Turkiston o`lkasini savodli, ma`rifatli, taraqqiyotga erishgan, obod yurtga aylantirish orzusi bilan yashadilar va matbuotni shu orzuga erishish yo`lidagi qudratli vosita deb bildilar. Turkiston jadidlarining yetakchi namoyondalari Mahmudxo`ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitratlar taraqqiyparvar yo`nalishdagi o`zbek matbuotini shakllantirishga juda katta hissa qo`shdilar.

1917 yil fevralidagi rus inqilobidan so`ng Turkistonda o`lka hayotini demokratik asosda yangilash talabi bilan chiqqan qator milliy, yangi davriy nashrlar paydo bo`ldi. Milliy harakatni avj oldirishda, o`zbek xalqining ijtimoiy–siyosiy faolligini milliy istiqlool uchun kurashga yo`naltirishda shu yili tashkil etilgan “Najot”, “Turk eli”, “Turon”, “Ulug’ Turkiston”, “Hurriyat”, “El bayrog’i” gazetalari va “Oyna”, “Yurt”, “Chayon” jurnallarining xizmatlari katta bo`ldi¹.

Mazkur nashrlar ham asosan Turkistondagi jadidchilik harakatining faol namoyondalari tashabbusi bilan yuzaga keldi va ularning ijodiy hamkorligida faoliyat ko`rsatdi. Shuni alohida qayd etish joizki, sovet tuzumi davrida jadidchilik harakatining o`zbek xalqi ijtimoiy–siyosiy va madaniy hayotidagi ahamiyati tarixiy haqiqatga zid ravishda buzib talqin qilindi. Shuning uchun bugungi kunda Turkiston matbuoti tarixini xolisona, tarixiy izchillik nuqtai nazaridan o`rganish juda ham muhim va biz tarixchilar oldida turgan dolzarb muommolardan biri hisoblanadi. Yurtimizning mustaqilligi tufayli biz endilikda tarixiy merosimizni haqqoniy o`rganishga va baholash imkoniyatiga ega bo`ldik. Mustaqil O`zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi 1993 yilda “Taraqqiy” gazetasining birinchi soni

¹ Абдуазизова Н.А. Миллий журналистика тарихи (Генезис ва эволюция). Биринчи жилд, – Т.: Шарқ, 2008. – Б. 48.

chiqqan 27 iyun sanasini o'zbek matbuotchilarining kasb bayrami sifatida nishonlash to'g'risida maxsus qaror qabul qildi. Bu milliy matbuotimizning xalqimiz ravnaqidagi beqiyos xizmatiga berilgan munosib bahodir.

Bitiruv malakaviy ishining davriy chegarasi. Tadqiqot uchun davriy chegara sifatida XX asr boshlaridan 1941 yilgacha belgilandi. Bu davr oralig'ida Turkistonda rus mustamlakachilari rahnamoligida ilk davriy nashrlarga asos solindi va keyinchalik bu hududda mahalliy matbuot taraqqiy eta boshladi. Birinchi va ikkinchi rus inqiloblari davrida o'lkada bir nechta milliy ruhdagi, mahalliy gazeta va jurnallar chop etildi. Albatta, ularning tashkilotchilari va mualliflari milliy ziyolilarimiz edi.

Bitiruv malakaviy ishining mavzusining o'rganilish darajasi. Hozirga qadar Turkistonda vaqtli matbuotning paydo bo'lishi va rivojlanish tarixi haqida juda ko'plab asarlar, risola va maqolalar nashr qilingan. Ularni biz shartli ravishda uch guruhga bo'lib o'rganishimiz mumkin:

1. Rus mustamlakachiligi davrida,
2. Sovetlar hukmronligi yillarida,
3. Mustaqillik davrida e'lon qilingan asarlarni kiritishimiz mumkin.

Birinchi guruhga oid dastlabki maqola va asarlar rus mustamlakachiligi va sovet tuzumi yillarida nashr qilingan bo'lib, ularning ko'p qismi bizgacha etib kelmagan. Bu asarlarda ayrim matbuot organlari xususida fikr yuritilib, milliy matbuot to'ng'ich nashrlarining tafsilotlari ataylab buzib talqin qilinganligi va rasmiy organlarning faoliyatlari qo'llab-quvvatlanganligi yaqqol ko'zga tashlanadi.

O'zbek matbuotining ilk tadqiqotchisi Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lponning "Turkistonda matbuot" maqolasi yozilish sanasiga ko'ra, aynan shu mavzudagi dastlabki ish bo'lishi bilan birga, unda o'zbek vaqtli matbuoti tarixida nashr etilgan gazeta va jurnallarning o'z davrida millatimizga qay darajada xizmat

qilganligi haqqoniy va xolisona yoritilgan¹. Bundan tashqari adabiyotshunos olim va jamoat arbobi, qatag'on yillari qurboni Ziyo Saidning 1927-yilda e'lon qilingan "O'zbek vaqtli matbuoti tarixiga materiallar" kitobi xam o'zbek vaqtli matbuoti tarixini o'rganishda muhim manba hisoblanadi. Shuningdek, tarixchi N.F. Simyonov yozgan asarda xam bolshevistik matbuot haqida bir qancha ma'lumotlar berib o'tilgan².

Ikkinchi guruhga sovetlar davrida yaratilgan adabiyotlarni kiritishimiz mumkin. Bu adabiyotlarda asosan Turkistondagi matbuot organlarining faoliyati yoritilgan bo'lib, ular asosan T. Ernazarov va A. Akbarovlarning maqola va asarlarida o'z ifodasini topgan³. XX asrning 70–yillarida T. Ernazarov va A. Akbarovlar tomonidan O'zbekiston matbuoti tarixining uch jildlik kitobi nashr etildi. Ayniqsa, T. Ernazarov Turkistonda vaqtli matbuotning vujudga kelishi va rivojlanishi, dastlabki manbalarni o'rganishdan tortib, gazeta hamda jurnallar, arxiv va statistik ma'lumotlardan foydalanib, O'zbekiston matbuoti sohasida ilk qadam qo'ygan, izlanuvchan olim, tadqiqotchi sifatida qadrlidir. U 1959 yilda nashr qilingan "Turkistonda vaqtli matbuot" kitobida ba'zi dalillarni juda ehtiyotkorlik bilan bo'lsada, bayon etishga jur'at eta olgan.

Uchinchi guruhga O'zbekiston mustaqillikni qo'lga kiritgandan so'ng yaratilgan tadqiqotlarni kiritish mumkin. Mustaqillik yillari davomida

K.Rahmonov⁴, A.Rasulov⁵, N.Abduazizova⁶, S.Shodmonova⁷, X.Uzoqov⁸, M.Jabborov⁹, B.O'rinova¹, F.Achiq², K.Rahmonov³, S.Halimova⁴,

¹ Абдуазизова Н.А., Қаюмов А. Туркистон матбуоти тарихи тадқиқотчилар наздида // Жамият ва бошқарув. – Т., 2004. – №4.

² Симонов Н.Ф Туркистонда большевистик матбуот (1902–1907 йй.). – Т.: ЎзФан нашриёти, 1941. – 56 б.

³ Эрнazarov Т., Акбаров А. Туркистонда вақтли матбуот. – Т.: Ўздавнашр, 1959. – 145 б.

⁴ Раҳмонов К. Бухоро Республикасининг матбуот органи // Жамият ва бошқарув. – Т., 2004. – №2. – Б. 44–45.

⁵ Расулов А. Туркистон маданият ҳаётида татарлар // Ижтимоий фикр, инсон ҳуқуқлари. – Т., 2004. – №1.–Б. 128 – 131.

⁶ Абдуазизова Н.А. Туркистон матбуоти тарихи тадқиқотчилар наздида // Жамият ва бошқарув. – Т., 2004. – №2., Маънавият кўзгуси // Жамият ва бошқарув. – Т., 2007. – №3. – Б. 41 – 13.

⁷ Шодмонова С. 1917 йилда Туркистонда ижтимоий–иқтисодий аҳволнинг даврий матбуотдаги мониторинги // Ижтимоий фикр, инсон ҳуқуқлари. – Т., 2006. – №1. – Б. 173 – 177.

⁸ Узоқов Х. Ўзбекистонда мустақиллик учун кураш тарихи 1900–1940 йиллар (журналистлар фаолияти мисолида): Тарих фан.ном. ...дисс. – Т., 1996. – 264 б.

⁹ Жабборов М.Р. Фарғона вилояти тарихининг “ Туркестанский сборник ” да ёритилиши (XIX аср охири–XX аср бошларида): Тарих фан.ном. ...дисс. – Т., 2000. – 159 б.

G.Nishonova⁵ va boshqalar kitob, risola, dissertatsiya va maqolalar yozdilar. Turkiston matbuoti tarixiga yangi manbalar va yangicha yondashuv asosida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat va jamiyat qurilishi akademiyasi qoshidagi O'zbekistonning yangi tarixi markazi olimlari tomonidan bir necha asarlar yaratildi. Masalan: T.Pidaev⁶, N.A. Abduazizova⁷, Z.Esenboev⁸ kabi olimlarning asarlari shular jumlasidandir. Bu borada Turkiston matbuoti tarixini o'rganishda olima N.A. Abduazizovaning xizmatlari katta. Uning matbuot tarixiga oid yuzdan ortiq maqolalari, o'ndan ortiq kitoblari chop etildi. Olima o'z ilmiy tadqiqotlarida ilk o'zbek noshirlik ishlarining paydo bo'lishi, genezisi va shakllanish bosqichlari, milliy matbuotning yuzaga kelishi, gazeta va jurnal nashr etishning sivilizatsiyaviy hodisa sifatidagi mohiyatini, sovet totalitarizmi sharoitida o'zbek matbuotining tajribalari va nuqsonlarini yaxlit holda ochib bergan.

Bitiruv malakaviy ishining maqsad va vazifalari. Tadqiqotning asosiy maqsadi Turkistonda milliy matbuotning vujudga kelishi, uning faoliyati haqida to'laqonliroq to'xtalib, matbuot tarixiga chuqurroq kirib borish, o'sha davr matbuotining millat taraqqiyoti tarixidagi munosib o'rni haqida muayyan tasavvur hosil qilish va bu masalani xolisona, tarixiylik nuqtai nazaridan ochib berishdan iborat. Mazkur maqsadni amalga oshirish o'z navbatida quyidagi vazifalarni belgilab beradi:

- Turkistonda matbaachilikning vujudga kelish tarixini o'rganish ;

¹ Ўринова Б.З. Ўзбекистон республикасида ижтимоий-иқтисодий ва маданий жараёнларни ёритишда вақтли матбуотнинг рўли (1991–2000 йиллар): Тарих фан.ном. ...дисс. – Т., 2002. – 194 б.

² Фатма Ачик “ Ёш туркистон ” журнали тарихий-адабий манба сифатида: Филология фан.ном. ...дисс.– Т., 2002. – 165 б.

³ Рахмонов К.Ж. “ Бухоро ахбороти ” ва “ Озод Бухоро” газеталари – Бухоро Халқ Совет Республикаси тарихини ўрганиш манбаси : Тарих фан.ном. ...дисс. – Т., 2008. – 195 б.

⁴ Ҳалимова С.А. “ Садои Туркистон ” газетаси: йўналиши,тил, услуб ва жанр хусусиятлари : Филология фан.ном. ...дисс.– Т., 2008. – 158 б.

⁵ Нишоновна Г.У. Ўзбек публицистикасининг шаклланиши ҳамда ривожланишида “Ойна” журналининг ўрни ва аҳамияти : Филология фан.ном. ...дисс. – Т., 2008. – 150 б.

⁶ Пидоев Т. Матбуот миллият чироғи. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1999. – 77 б.

⁷ Абдуазизова Н.А. Туркистон матбуоти тарихи (1870 – 1917 йй.). – Т.: Академия, 2000. – 238 б., Миллий журналистика тарихи (Генезис ва эволюция). Биринчи жилд, – Т.: Шарқ, 2008. – 506 б.

⁸ Есенбоев З. Матбуотга бахшида умр. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2001.– 158 б.

- Turkistonda ruslar rahnamoligida ilk davriy nashrlarning paydo bo'lishi va ularning asosiy maqsad va vazifalarini ochib berish ;
- Turkiston davriy matbuotida jurnalchilik turining paydo bo'lishi va uning asosiy xususiyatlari haqida fikr yuritish ;
- XX asr boshlarida vujudga kelgan o'zbek tilidagi dastlabki mustaqil milliy nashrlar va ularni tashkil etilishida milliy ziyolilar – jadidlarning tutgan o'rni, ularning amaliy faoliyatlarini tadqiq etish ;
- 1917 yil fevral' inqilobidan keyin paydo bo'lgan, yangi demokratik ruhdagi gazeta va jurnallar faoliyatiga alohida to'xtalib, ularni chop etishdagi muammolar va kamchiliklar, bu muammo hamda kamchiliklarni bartaraf etish uchun qilingan amaliy chora–tadbirlar haqida xolisona to'xtalib o'tish ;
- bu davr matbuotida Turkiston aholisining ijtimoiy–iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy hayotining yoritilishi va uning tarixiy ahamiyatiga to'g'ri baho berish;
- Turkistonda sovet matbuotining vujudga kelishi va ularning faoliyati haqida batafsil to'xtalib o'tish ;
- tadqiqot natijalari bo'yicha zarur xulosalar berish.

Bitiruv malakaviy ishining uslubiy asosi. Ilmiy ishni yozish jarayonida mavzuga milliy va umuminsoniy qadriyatlar, milliy mafkura nuqtai nazaridan yondashildi. Shu bilan birgalikda Prezidentimiz I.A. Karimovning asarlari, nutq va maqolalarida ilgari surilgan g'oya va fikrlar uslubiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Bitiruv malakaviy ishining manbalari. Tadqiqotning asosiy manbalari bo'lib, asosan mustaqillik yillarida yozilgan ilmiy maqolalar, asarlar, ilmiy tadqiqot ishlari hamda davriy matbuot materiallari, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Markaziy Davlat Arxivi manbalari xizmat qildi.

Bitiruv malakaviy ishining amaliy ahamiyati. Tadqiqot ishidagi ilmiy xulosalardan o'quv–uslubiy qo'llanmalar yaratishda hamda ijtimoiy fakul'tet professor o'qituvchi va talabalari uchun maxsus kurs ma'ruzalari tayyorlashda va ilmiy–nazariy konferensiya, seminarlar tashkil etishda foydalanish mumkin.

Bitiruv malakaviy ishining tarkibi. Tadqiqotning tarkibi kirish, ikki bob, xulosa, fodalanilgan manba va adabiyotlar ro`yxatidan iborat.

I BOB. TURKISTONDA YANGI DAVR MATBUOTINING SHAKLLANISHI

1.1. Turkiston o'lkasiga rus matbuotining kirib kelishi va mahalliy xalqlar hayotiga ta'siri

Rossiya imperiyasi O'rta Osiyo xonliklarini istilo qilgandan so'ng, Qo'qon va Buxoro xonliklaridan bosib olingan erlarda o'zining tayanch markazi – Turkiston general–gubernatorligini tuzdi. Uning markazi Toshkent shahri edi. 1870 yildan Toshkentda general–tubernatorlikning rasmiy organi – “Turkestanskije vedomosti” va uning ilovasi “Turkiston viloyatining gazetasi” chiqa boshladi.

“Turkestanskije vedomosti” 1870 yil 28 aprel (10 may kuni Turkiston general-gubernatori Kaufman farmoniga binoan bosilib chiqdi¹. “Turkestanskije vedomosti” – Turkistondagi to'ng'ich rasmiy bosma gazeta hisoblanib, u O'rta Osiyoda vaqtli matbuotga asos soldi.

“Turkestanskije vedomosti” ning 1870 yilda 17 ta soni; 1871 yildan boshlab haftasiga 1 marta; 1903 yil dekabridan 3 marta; 1907 yildan 4 marta chiqib turdi va nihoyat 1907 yil iyulidan boshlab kundalik gazetaga aylantirildi. Uning oxirgi soni 1917 yil 15 dekabrda chiqdi².

“Turkestanskije vedomosti” gazetasining 47 yil mobaynida 6406 soni bosildi. “Turkestanskije vedomosti” gazetasi general-gubernator Kaufman tomonidan tahrir qilinib chiqarildi. Uning birinchi muharriri qilib N.A. Mayev tayinlandi. “Turkestanskije vedomosti” gazetasini N.A. Mayev 1870–1892 yilgacha; 1892 yil 20 noyabrdan 1899 yil 17 dekabrgacha A.P. Romanovich; 1899–1901 yillarda S.A. Geppener va 1901 yil 5 noyabrdan 1907 yil 9 yanvargacha N.G. Malitskiy tahrir qilgan. Gazeta rus mustamlakachilik idora usulini o'tkazish, Turkiston xalqlarini sodiq fuqarolik ruhida tarbiyalash, diniy jaholatni qo'llab–quvvatlash siyosatini amalga oshirishga da'vat etgan. To'g'rirog'i, gazetaning dasturi Ichki ishlar

¹ Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви (ЎЗР МДА), И. 1 – фонд, 1 – рўйхат, 49 – иш, 73 – варақ.

² Абдуазизова Н.А. Миллий журналистика тарихи (Генезис ва эволюция). Биринчи жилд, – Т.: Шарқ, 2008. – Б. 91.

vazirligi tomonidan chizib berilgan bo'lib, u asosan to'rttagina moddadan iborat bo'lgan.

1. Oliy farmoyishlar. Oliy telegrammalar, viloyat aholisiga taalluqli bo'lgan mukofot va yordamlar, tantanali kunlar to'g'risida qisqa ma'lumotlar.

2. Turkiston o'lkasiga tarqalishi lozim bo'lgan umumhukumat farmoyishlari.

3. Rus podsholarining hayotidan olingan qisqa hikoyalar, mahalliy va boshqa xil axborotlar.

4. Turkiston o'lkasidagi pochta-telegraf okrugi va boshqa hukumat muassasalarining e'lonlari hamda xususiy e'lonlar.

Ushbu dasturga asosan “Turkestanskije vedomosti” gazetasida: 1) rasmiy; 2) ichki axborot; 3) xalqaro axborot; 4) nafis adabiyot; 5) mahalliy axborot bo'limlari tashkil etilgan¹.

“Turkestanskije vedomosti” o'zining rasmiy bo'limida asosan Turkiston general-gubernatorining buyruq, farmoyishlarini bosardi. Boshqa bo'limida esa o'lkaning tarixi, geografiyasi, etnografiyasi va statistikasiga oid maqolalar yoritilar edi. Darhaqiqat, bunday maqolalarning aksariyati O'rta Osiyoni birinchi bo'lib tekshirgan, uning geografiyasi va etnografiyasiga oid juda ko'p asarlar yaratgan N.A. Mayev qalamiga mansubdir. Shuningdek, gazeta sahifalarida tarixiy va ilmiy harakterdagi materiallarni ko'plab uchratish mumkin. O'rta Osiyoni dastlabki tekshirgan akademik V.V. Bartol'd, akademik L.S. Berg, N.A. Severtsev, A.P. Fedchenko, I.V. Mushketov, I.F. Oshanin, N.N. Pantusov kabi olimlar ko'pgina maqolalarni o'lkadagi iqtisodiy, tarixiy, etnografik jihatdan o'rganishga bag'ishladilar. Turli davrlarda gazeta sahifalarida “Qirg'izlar” (etnografik ocherk), “Temurlang hayotining so'nggi kunlari”, “Qo'qon tarixi haqida ocherk” va boshqa ko'pgina maqolalar bosildi. Gazeta materiallari janr e'tibori bilan xilma-xildir. Uning sahifalarida xabar, korrespondentsiyalar,

¹ Абдуазизова Н.А. Ўзбекистонда ижтимоий–сиёсий, адабий–бадий журналлар ва уларнинг тарихий–тадрижий таснифи масалалари (XIX аср охири – XX аср бошлари): Тарих фан.докт. ... дисс. – Т., 1997. – Б. 25.

ocherklar, yoʻl xotiralari, publitsistik maqolalar eʼlon qilingan. “Turkestanskije vedomosti” Peterburg, Moskva, Vladivostok kabi Rossiya imperiyasining boshqa shaharlarida oʻzining muxbirlariga ega edi. Gazeta sonlarida oʻlkaning madaniy hayotiga doir masalalar ham yoritilgan. Ayni mahalda hukumat siyosatini ifoda etuvchi rasmiy organ “Turkestanskije vedomosti” xalqning ahvoli va kurashi toʻgʻrisida lom-lim deyilmagan. Bundan tashqari, Turkistonda oʻsha davrda “Turkestan”, “Turkestanskiy kurʼer”, “Turkestanskoe selʼskoe xozyaystvo”, “Asxabad” degan boshqa rus gazetalari ham chiqa boshladi. Bu gazetalarning hammasi ham Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosatini amalga oshirish uchun xizmat qildi. “Turkestanskije vedomosti” oʻzbek matbuoti tarixiga ilk poydevor toshini qoʻygan toʻngʻich rasmiy gazeta sifatida oʻrin egalladi. Gazeta Oʻrta Osiyoni, ayniqsa, Turkiston oʻlkasini oʻrganish sohasida ham tarixiy manba sifatida xizmati kattadir. Dastlabki kezlarda gazeta 100 nusxa, 1909 yidlan esa 853 nusxadan iborat boʻlgan.

Turkistonda birinchi oʻzbek tilidagi gazeta “Turkestanskije vedomosti” ning bevosita yordami tufayli vujudga keldi. Bu gazeta “Turkiston viloyatining gazetii” boʻlib, u 1870 yilning iyulidan 1917 yilning fevraliga qadar chiqib turdi. “Turkiston viloyatining gazetii” 1871 yildan 1883 yilgacha Turkiston general-gubernatorining tarjimoni Shohimardon Ibrohimov va bir oz vaqtgacha Muhammadhasan Chanishev boshchiligida, 1883 yilning oxiridan 1917 yilning fevraligacha N.P. Ostroumov muharrirligi ostida chiqdi. Gazeta dastavval “Turkestanskije vedomosti” ga “Ilova” qilib chiqarilar edi. 1871 yildan u kichik hajmda oyiga toʻrt marta: ikki marta oʻzbek tilida va ikki marta qozoq tilida chiqa boshladi. Bu “Ilovalar” “Turkestanskije vedomosti” tahririyati tomonidan uning mablagʻi hisobiga nashr etildi. 1883 yil 30 yanvarda general-gubernator M.G. Chernyaevning 29-son buyrugʻi bilan bu “Ilovalar” “Turkiston viloyatining gazetii” ga aylantirildi. Dastlabki oʻzbek tilidagi matbuot nashri – “Turkiston viloyatining gazetii” ning (1870 yil) chop etilishida qozonlik tatarlardan Turkiston general

gubernatorining tarjimoni Sh. Ibrohimov va keyinchalik M.A. Chanishevlarning muharrirligi katta rol o`ynagan¹.

Turkiston general–gubernatori general–ad`yutant fon Rozenbax 1885 yil yanvarida mahalliy xalq orasida rus tilini targ`ib qilish uchun “Turkiston viloyatining gazetisi” ni ikki tilda: o`zbek va rus tillarida nashr etish haqida rasmiy buyruq bergan edi. “Turkiston viloyatining gazetisi” o`zbek madaniyati, san`ati va adabiyotining taraqqiyotida alohida o`rin tutadi. “Turkiston viloyatining gazetisi” sahifalarida tarix, etnografiya, arxeologiya, numizmatika fanlariga oid o`nlab maqolalar chop etib borildi. “Turkiston viloyatining gazetisi” sahifalarida Evropa fan–texnikasi, adabiyot va san`ati, O`rta Osiyolik va yunon olimlari, faylasuflarining tarjimai hollari, ijodiy faoliyati, hayotlarining qiziqarli tahsinga sazovor damlari haqida ma`lumotlar berib borildi. Gazetaning tabiiy–ilmiy maqolalari, tarixiy ma`lumotlari, falsafa, tibbiyot, axloq–odob masalalariga oid materiallari o`sha davrdagi ilg`or kishilarning dunyoqarashiga, ularning ongiga ijobiy ta`sir ko`rsatdi.

Abdulla Avloniy “Turkiston viloyatining gazetisi” haqida yana shunday yozadi: “Bu gazeta eski hukumatning moddiy ko`magi bilan 1869 yildan chiqib boshladi va fevral o`zgarishigacha to`xtamasdan davom etdi. Bu gazeta, dastlab chiqishida Ibrohimov degan bir totorning, undan keyin Novikov, Ostroumov, Ibn Yaminbeklar muxarrirligi ostida chiqib keldi. Bu gazeta Turkiston o`zbeklari uchun birinchi gazeta bo`lg`oni kabi erlik xalqni razolat, safolatg`a boshlag`on tarixiy bir qora gurux, gazetasi edi”².

Gazetaga Cho`lpon bergan ta`rif ham diqqatga loyiq: “Turkistonda gazetchilikning tarixi, ibtidosi mana bundaydir: U erda birinchi daf`a nashr bo`lgan gazeta “Turkiston viloyatining gazetisi” ismida Turkistonni istilo etgan generallar tarafidan nashr etilgan, ruslig`ning shavkat va saltanatini ko`hna madrasalarning tumtaroq tili ila osmonlarga chiqargan bir gazeta edi. Turkistonni ruslar istilo va

¹ Расулов А.Н. Туркистон маданият ҳаётида татарлар // Ижтимоий фикр, инсон ҳуқуқлари. – Т., 2004. – №1. – Б. 128.

² Абдулла Авлоний. Бурунги ўзбек вақтли матбуотининг тарихи // Туркистон, 1989. 18 июль.

g'asb etganlaridan bir necha yil so'ng chiqqan bu gazetaning u vaqtdagi muharriri totor chinovnigi, rus generallari ila birlikda Turkistonni fath etishga kelgan totor fotihlaridan Ibrohimo`f edi. G'oyat buzuq va anglashilmas bir lison ila yozilgan bu gazeta bir necha sana so`ngra Ibrohimo`fdan mashhur missioner Nikolay Pyotr o`g`li Ostrauo`fga qoldi”¹.

O`zbek vaqtli matbuoti tarixi bo`yicha yirik tadqiqotchi bo`lgan Ziyo Said “Turkiston viloyatining gazetasi” faoliyatiga ham keng o`rin beradi. Ziyo Said o`lkadagi inqilobiy va ozodlik qarakatlariga gazetaning teskari munosabatini aniq tahlil qiladi. U o`z asarida “gazeta 1916 yilgi voqea to`g`risida bizga, o`sha vaqtning siyosiy, ijtimoiy holini, ayrim talantlarning u tarixiy bosqichlardan o`tishdagi esankirashlarini bildiradigan ko`p “qimmatli materiallar” qoldirdi. Biz bu materiallar bo`yicha diniy sxolastikani qurol qilib, rus hukumatini saqlashga undagan Turkiston din ulamosining “millat”, “vatan” shiori bilan maydonga chiqib, mehnatkashlarni milliy sarmoya quli qilishga harakat qilgan, “jadid” larning o`sha vaqtdagi shu voqeaga taalluqli harakatlariga tegishli “baho” bera olamiz”<sup>2</sup> – deb, ta`kidlab o`tadi.

Ammo adolat nuqtai nazaridan shuni aytish lozimki, ilk matbuot nashri sifatida bu gazetalar Turkiston o`lkasida davriy matbuotning shakllanishi va rivojlanishi uchun sharoit hozirladi, ommada gazetaga bosma so`zga qiziqish uyg`otdi. “Turkiston viloyatining gazetasi” da e`lon qilingan madaniy–ma`rifiy mavzudagi maqolalar tub aholiga mansub gazetxonlarning bilim–saviyasini oshirishga ko`maklashdi, ularda dunyoviy ilmlar, fan va texnika, boshqa xalqlarning ilg`or madaniy va adabiy merosiga qiziqishni kuchaytirdi.

1885 yildan boshlab gazetaning bir tomoni ruscha chiqa boshlaydi. N.P. Ostroumov muharrirligi yillarida gazetadagi sarlavhalar ham ruscha yozila boshlanadi. “Turkestanskije vedomosti” va “Turkiston viloyatining gazetasi”

¹ Абдуазизова Н.А. Миллий журналистика тарихи (Генезис ва эволюция). Биринчи жилд, – Т.: Шарқ, 2008. – Б. 96.

² Зиё Саид. Ўзбек вақтли матбуоти тарихига материаллар. Танланган асарлар. – Т.: Фафур Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1974. – Б. 20.

mustamlaka oʻlkaning madaniy hayotiga oid rang-barang xabarlarni ham yoritganki, ular tariximiz uchun qimmatli axborot beradi. Ularni tahlil etish tadqiqotchi uchun oʻlka tarixida sodir boʻlgan voqealar mohiyatini anglashga imkon yaratadi. Turkiston yodgorliklarini talon-taroj qilish masalasida ham ular bebaho manbadir.

Turkistonda rus tilida chiqqan “Sredne-Aziatskiy Vestnik” (1896), “Srednyaya Aziya” (1910-1911) jurnallari ham tariximizni oʻrganishda muhim manba hisoblanadi.

“Sredne-Aziatskiy Vestnik” Oʻrta Osiyodagi dastlabki rus tilidagi jurnal edi. “Turkestanskije vedomosti” gazetasi bunday xabar qiladi: “Smirnovga Toshkent shahrida senzuraning ibtidoiy ijozati bilan “Sredne-Aziatskiy Vestnik” oylik, ilmiy-adabiy jurnalini va uning “Novosti dnya” nomli ilovasini Geyer hamkorligida nashr qilishga ruxsat etildi”¹.

Jurnal tahririyati oldida murakkab vazifa turardi. Bu ilmiy maʼlumotlar toʻplash, Turkistonning kundalik hayot masalalariga oid dalil va ilmiy izlanishlarni umumlashtirish yoʻli bilan, erlik mahalliy aholining oʻziga xos hayotidan olingan yorqin, jonli manzaralar vositasida Oʻrta Osiyo toʻgʻrisida aniq, ravshan tasavvur berishga intildi.

“Sredne-Aziatskiy Vestnik” jurnali haqida koʻp oʻtmay poytaxt va viloyatlar matbuotida ham juda koʻp ijobiy fikrlar bildirildi. Chunonchi, “Sankt-Peterburgskie vedomosti” gazetasi jurnal “yoqimli taassurot” qoldirmoqda deb, “Russkaya misl” esa “uzoq chekka oʻlkalarda jiddiy matbuot organi paydo boʻlgani” ni tabriklab, “U mamlakatni oʻrganish uchun koʻp ish qilishi mumkin” deb yozadi². Nashr etishga kech ruxsat berilganligi sababli jurnalning birinchi soni 1896 yilning martida dunyo yuzini koʻrdi. Yanvar va fevral oylarida jurnal oʻrniga Oʻrta Osiyo toʻgʻrisida maqolalarning ilmiy-adabiy toʻplami chiqarildi. “Oʻrta Osiyo” deb atalgan bu toʻplam Toshkent shahrida Evgeniy Smirnov taxriri

¹ “Туркестанские ведомости”, 1896, №18.

² “Средне-Азиатский Вестник”, 1896, № 10, стр. 139.

ostida chop etilar edi. Jurnalda bilimning hamma sohalariga, asosan, O`rta Osiyoning tarixi va arxeologiyasi, geografiyasi va topografiyasi, statistikasi va etnografiyasiga oid ilmiy maqolalar, shuningdek, mahalliy obzor, bibliografiya va e`lonlar bosilar edi. Jurnalning asosiy fazilati shundaki, u mahalliy musulmon aholisining turmushini tadqiq qildi hamda tarix va arxeologiyaga oid maqolalar berib bordi. E. Smirnovning “Toshkent shahri atrofidagi qadimgi joylar”, G. Andreevning “Turkistonning arxeologik jixatdan qiziqarli joylar”, N. Likoshinning “Arxeologiya ishqibozlari Turkiston ta`sis etilgunga qadar Turkiston o`lkasida olib borilgan arxeologik qidirishlar to`g`risida” ocherki, noma`lum muallifning “Rus otryadi dashtda, Xivaga yurishidan epizod”, V. Bartol`dning “O`rta Osiyoda oriylar madaniyati to`g`risida bir necha so`z”, N.N. Kas`yanovning “1873 yil mayda Amudaryodagi rus eshkakli flotiliyasi va Xiva yurishi to`g`risidagi boshqa xotiralar” kabi maqolalar shular jumlasidandir¹.

“Sredne–Aziatskiy Vestnik” jurnalida bosilgan materiallar O`rta Osiyoning mahalliy tarixini o`rganish uchun unchalik mufassal bo`lmasada, har holda muayyan asos edi. Binobarin, Turkiston xalqlarining turmushiga bag`ishlangan ko`plab maqolalarda ancha ma`lumotlar to`plangan. Tarixiy manba sifatida ham jurnalning roli g`oyat ulkan. Ammo unga tanqidiy yondoshish lozim. Chunki jurnal mualliflari arxeologik ma`lumotlarni umumlashtirib, talqin qilib berar ekanlar, ular tarixiy jarayonning borishi va mohiyatini rus imperatorining islohotlarini keng targ`ib etgan holda, ochiq ko`rsatishga urinishardi.

“Sredne–Aziatskiy Vestnik” atigi bir yil chiqib turdi. Jurnal asosan ma`rifat g`oyalarini targ`ib qilgan bo`lib, o`lkada ruslar gomonidan olib borilayotgan “maorif” sohasidagi o`zgarishlar xususida alohida e`tiborni jalb etadigan maqolalar e`lon qildi. Ammo Turkistonda “Sredne–Aziatskiy Vestnik” jurnalining nashr etilganligi va uning sahifalarida o`lka to`g`risida ilmiy maqolalar, shuningdek, “Musulmonlarning muqaddas Makka shahri”, “Musulmonlarda ta`lim

¹ Абдуазизова Н.А. Туркистон матбуоти тарихи (1870–1917 й.й.). – Т.: Академия, 2000. – Б. 54.

masalalarining qo'yilishi", V. Bartol'dning "Bir tarixiy masala xususida", O. Shklovskiyning "O'rta Osiyo ko'chmanchi ayollarining ahvoli" kabi yirik–yirik maqolalar ham bosilib chiqdi. A. Dobromislov "Toshkent shahridagi o'quv yurtlari" nomli maqolasida ruslar Toshkentda 1866 yili maktab ochish ishlarini boshladi, deya axborot beradi. Unda 1866 yil 1 iyulda qizlar va o'g'il bolalar uchun dastlabki umumiy rus maktabi ochilganligi ham aytiladi¹. Bu Turkiston o'lkasida ruslarning o'z ta'sir doirasini yanada kengaytirish borasidagi ilk qadami edi. Shuningdek, rus–tuzem maktablari ochilishi nafaqat mahalliy yoshlar, balki katta yoshdagi aholining ko'nglini olishga, rus hukmronligiga ko'nikishga, idora ishlarida mustabidlarga xizmat qilishga undashi uchun bosqinchilar jon-jahdlari bilan kirishganliklarini, siyosatlarini turkistonliklarning ongiga zo'rlab singdirishga bo'lgan urinishlarini yaqqol ko'rsatib turibdi.

"Srednyaya Aziya" – adabiy-ilmii oylik jurnali 1910–1911 yillarda A.L. Kirener tahriri ostida bosilib chiqdi (5-sonidan 8-sonigacha muharrir o'rniga jurnalist E. Baranov imzolagan). Jurnalda tarix, geografiya, etnografiya, musulmonchilik, iqtisodiyot, ijtimoiy hayot, adabiyot bo'limlari bo'lib, chet el va ichki hayot sharhi, bibliografiya va e'lonlar ham berilgan. 1910 yil yanvar oyida chop etilgan, birinchi soni 156 betdan iborat bo'lib, turli xil mavzularda 22 ta material mavjud. Unda G. Andreevning "Turkiston lavhalari", V. Orlovning "O'shda qalin haqi", M.Kotsyubinskiyning "Minoralar aro", A. Almatinskayaning "Afsona" she'ri, A. Suigurovning "Shirin qiz" nomli dostoni bosilgan. V. Orlovning "O'shda qalin haqi", A. Sungurovning "Shirin qiz" rivoyat–dostonida xalq afsonalaridan juda o'rinli foydalanilgan.

1910 yil fevral' va mart oylarida jurnalning 2- va 3-sonlari chop etilib, ular asosan siyosiy va etnografik xarakterga ega bo'lgandi. Ushbu mavzudagi materiallar N. Ostroumov qalamiga mansubdir, uning maqolalarida Turkiston

¹ Абдуазизова Н.А. Ўзбекистонда ижтимоий–сиёсий, адабий–бадий журналлар ва уларнинг тарихий–тадрижий таснифи масалалари (XIX аср охири – XX аср бошлари): Тарих фан.докт. ... дисс. – Т., 1997.– Б. 38.

xalqlarining ayanchli ahvoli aks etgan. Shunday maqolalar qatoriga I. Markomichning “Ikki hayot” nomli hikoyasida ozodlikdan mahrum etilgan yigit va yolg’iz laylakning erkin hayot haqidagi g’amgin orzulari bayon etiladi. Yuqoridagi asarga hamohang tarzda G. Andreevning “Qaynota” nomli hikoyasi ham e’lon qilinadi. Bu asar Sharq ayollarining hayoti to’g’risida bo’lib, unda Jahon obrazi ham iqtisodiy, ham ma’naviy xo’rlangan ayolning qaynotasiga qarshi isyoni ifodalangan. Darhaqiqat, G. Andreev “Srednyaya Aziya” jurnalida O’rta Osiyo voqeligiga doir dolzarb mavzulardagi asarlari bilan ko’p bor qatnashgan. 1911 yildan “Srednyaya Aziya” ning dasturi va yo’nalishi avvalgi yildagidek O’rta Osiyo va umuman Turkistonga bag’ishlanadi. Jurnal asosiy e’tiborni musulmonchilik masalalariga yoki tarixiy va etnografik xarakterdagi materiallarga qaratdi. Ammo bu asarlarni bir xil mavqeda deb bo’lmaydi. “Srednyaya Aziya” jurnali faqat madaniyat, urf–odatlar, tarix, iqtisodiyot, etnografiya to’g’risidagi maqolalarnigina bosmay, balki Edvard Xoldenning Turon o’lkasining buyuk davlat arbobi, sarkardasi haqidagi “Temur Velikiy” (1910, 3–4-sonlar) asarini ham bosib chiqardi. Albatta, bunday asarning bosilishi o’z–o’zidan ko’rinib turibdiki, Turon o’lkasiga qiziqish ruslarda katta hayratlanish tuyg’usini ham uyg’otgan edi.

Bundan tashqari Turkistonda o’sha davrda “Turkestanskiy skorpion” (1907), “Turkestanskiy karakurt” (1911) satirik jurnallari, o’zbek tilida “Oyina” (1913–1915), “Al-Isloh” (1915) jurnallari bilan birga “Al-Izoh” (1917) va “Stepnie miraji” (1914) nomli al’manaxlar ham paydo bo’ldi.

Xulosa qilib aytganda, Turkistonda rus tilidagi vaqtli nashrlar davr taqozosiga ko’ra asosiy o’rinni egalladi va ijtimoiy-siyosiy yo’nalishdagi jurnallar chiqarildi.

Rus istibdodi har qancha kuchli bo’lmasin, xalqning ruhini o’ldira olmadi. O’tgan asrdayoq o’lkadagi harbiy–siyosiy tazyiq tufayli o’zbek xalqining sabr kosasi to’lganligini rus amaldorlarigina emas, balki ba’zi ilg’or rus ziyolilari ham tushunishgan edi.

1.2. Turkistonda milliy ruhdagi matbuotning vujudga kelishi

Rus hukumati mahalliy xalqlar ong-bilim darajasining yuksalishidan aslo manfaatdor emasdi. Shu bois u milliy ongning yuksalishiga xizmat qiladigan vositalarning, jumladan, tub aholiga mo'ljallangan milliy tildagi davriy nashrlarning mavjud bo'lishiga uzoq muddat yo'l qo'ymadi, tub aholiga ishonchsizlik bilan qaradi. 1906 yilga qadar butun Turkistonda general-gubernatorlikning rasmiy nashri hisoblangan "Turkiston viloyatining gazetisi" dan bo'lak boshqa birorta milliy gazeta nashr qilinmaganligini faqat shu bilan izohlash mumkin. Butun ijtimoiy hayot Turkistonning rus qismidagina kechar edi. Mahalliy aholini bu hayotga jalb qilmoq uchun hech bir jiddiy harakat qilinmadi. Hatto mahalliy millatlarga mansub mualliflar hamkorligidan foydalangan rasmiy nashr hisoblanmish "Turkiston viloyatining gazetisi" muxarriri: "Mahalliy aholiga mansub kishilarni hamkorlikka jalb qilib bo'lmaydi, chunki ular matbuot shartlarini tushunmaydilar va o'z xabarlarida shaxsiy manfaatlaridan voz kecha olmaydilar"¹, - deb hisoblagan edi.

Turkistonda o'zbek tilidagi dastlabki mustaqil nashrlar asrimizning boshidagina, aniqrog'i 1905–1907 yillardagi birinchi rus inqilobi davrida, "Turkiston viloyatining gazetisi" chiqa boshlaganidan salkam qirq yil o'tgandan keyingina vujudga keldi. Bu shubhasiz, o'lka ijtimoiy hayotida tarixiy ahamiyatga molik muhim voqea edi. Inqilob zarbasidan sarosimaga tushgan rus hukumati matbuot sohasida ham yon berishga majbur bo'ladi. Ilg'or musulmon ziyolilari bundan foydalanib, davriy nashrlar chiqarish to'g'risida ruxsatnoma olishga erishdilar. Shunday qilib, avval Toshkentda, keyinroq Samarqand, Qo'qon va Buxoroda birin-ketin ijtimoiy-siyosiy va adabiy mazmundagi bir qator o'zbekcha davriy nashrlar tashkil topdi. Ularning tashkilotchilari, muharrirlari va yetakchi mualliflari XX asr boshida Turkistonda ma'rifatchilik zamirida yuzaga kelgan jadidchilik harakatining mafkurachilari bo'lishgan. Jadidlar istilochilar va mahalliy

¹ Пидяев Т. Матбуот миллат чироғи. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1999. – Б. 5.

mustabidlar oyog'i ostida toptalgan Turkiston o'lkasini savodli, ma'rifatli, taraqqiyotga erishish, obod yurtga aylantirish orzusi bilan yashadilar va matbuotni shu orzuga erishish yo'lidagi qudratli vosita deb bildilar. Turkiston jadidlarining yetakchi namoyondalari Maxmudxo'ja Bexbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniylar taraqqiyparvar yo'nalishdagi o'zbek matbuotini shakllantirishga katta hissa qo'shdilar. Mahmudxo'ja Behbudiy milliy jurnalchilikka asos soldi. U tashkil etgan "Oyina" jurnali (1913–1915 y.) o'zbek tilida chiqqan birinchi jurnaldir. Ikki yil davomida uning 68 ta soni (jami 1720 bet) nashr etilgan. So'nggi son 1915 yil 15 iyunda chiqqan¹.

Jadidlar milliy davriy nashrlar faoliyatini tashkil etish va yo'lga qo'yishda mahalliy rus matbuoti hamda Rossiyaning turli hududlarida tatar tilida nashr qilingan gazeta va jurnallar, birinchi galda buyuk ma'rifatchi Ismoilbek Gasprinskiy muharrirligida chiqqan mashhur "Tarjumon" gazetasining ish tajribasiga tayandilar².

Respublikamiz Prezidenti Islom Karimov "Turkiston" gazetasi muxbirining savollariga bergan javoblarida shunday deydilar: "Asrimiz boshlarida jadidlarning o'z hisobidan maktablar, kutubxonalar, qiroatxonalar, teatrlar, ro'znomalar tashkil etganliklarini bir eslaylik. Nahotki bugun yurtimizda ana shunday saxovat buloqlari qurib qolgan bo'lsa!... Axir to'kib-sochib qilinayotgan to'rtta to'y o'rniga bitta maktab qursa bo'ladi-ku! Axir shu maktabda begona emas, o'zimizning farzandlarimiz, ertaga sizni bizning o'rnimizga keladigan, chirog'imizni yoqadigan, shu Vatanga egalik qiladigan o'g'il qizlarimiz o'qiydiku!"³. Bu so'zlar asr boshida yashagan, o'z millatining yorqin istiqboli xaqida qayg'urgan jadidlar hayoti va faoliyati biz uchun ibrat ekanligining, ular ilgari surgan g'oyalar bugungi kunda xam o'z dolzarbligini yo'qotmaganligini isbotidir.

¹ Нишонов Г.У. Ўзбек публицистикасининг шаклланиши ҳамда ривожланишида "Ойна" журналининг ўрни ва аҳамияти : Филология фан.ном. ...дисс. – Т., 2008. – Б. 45.

² Абдуазизова Н.А. Туркiston матбуоти тарихи (1870–1917 й.й.). – Т.: Академия, 2000. – Б. 54.

³ Пиддаев Т. Матбуот миллат чироғи. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1999. – Б. 6.

Dastlabki soni 1914 yil 4 aprelda chiqqan, tashkilotchisi jadid Ubaydullaxo`ja Asadullaxo`jaev bo`lgan “Sadoi Turkiston” gazetasining dastlabki sonlarida ham “pul topib, aql topmagan”, nom chiqarish uchun topganini isrofli to`ylarga sarflashni ma`qul ko`radigan, yo`lidagi xayriya ishlaridan o`zini chetga oluvchi “qurumsoq boylar” keskin tanqid ostiga olingan edi. Gazetaning bu chiqishi respublikamiz Prezidentining fikriga, u kishi e`lon qilayotgan farmonlarga batamom xamohang keladi¹.

XX asr boshidagi o`zbek milliy matbuoti tarixida “Taraqqiy” (1906) gazetasi alohida o`rinni egallaydi. Bu gazeta ozod, ma`rifatparvarlik g`oyalarini ilgari surdi, jadidlarning qarashlariga asoslanib, Turkistonda istiqlolning ma`naviy zamini masalasiga katta e`tibor berdi, ilm–ma`rifatni ana shu istiqlol ma`naviy zamini deb bildi va shu masalani hamisha diqqat markazida tutdi, o`zbek millatining jaholatdan qutilishi, taraqqiy topishi haqida qizg`in bahs yuritdi, demokratik tartiblar uchun kurashdi. “Bu gazeta, - deb yozgan edi atoqli o`zbek ma`rifatparvari Abdulla Avloniy, – elning sevib o`qiy turgan bir gazetasi bo`la oldi. Bu gazeta o`sha zamon musulmon gazetalari ichida eng so`li bo`lib, hukumatga va uning ma`muriyatiga qarshi o`t ochdi. Bu gazeta erli yosh yozuvchilarga sahifasidan keng o`rin berdi”².

“Taraqqiy” ning adabiyotlardagi talqini masalasi hususida ham fikr bildirmoqlik mustaqil mulohazalar uchun foydadan xoli emas. Turkistonda nashr etilgan ilk gazeta “Taraqqiy” haqida shu paytgacha bir qator tadqiqotlar yaratildi.

“Turkistonda matbuotning na holda, na darajada o`ldig`ini imkon boricha ko`rsatarmiz”, deb yozgan ilk matbuot tadqiqotchisi Cho`lpondir: “Taraqqiy – taraqqiyparvar bir gazeta bo`lib, muharriri ichki Rusiya totorlaridan Ismoil Obidiy yo`ldosh edi. Oktyabr inqilobindan so`ngra bu kishi so`l susiyolist revolyusioner

¹ Пидеев Т., Халимова С. Убайдулла Асадуллахўжаев ва “Садои Туркистон “ газетаси // Ўзбекистон матбуоти. – Т., 1997. – №1. – Б. 14.

² Абдулла Авлоний. Бурунги ўзбек вақтли матбуотининг тарихи // Туркистон. 1989. 18 июль.

firqasi vakili o'laroq doxiliya ko'misori mansabinda bo'lindi. Ikki oy qadar davom etgandan so'ngra xukumat tarafidan bekitildi"¹.

Bu mavzuda, shuningdek, Abdulla Avloniyning "Burung'i o'zbek vaqtli matbuotining tarixi" axborotnomasini ham dalil sifatida ko'rsatish mumkin. Unda muallif gazeta haqida qisqa va aniq fikrlarni bayon etgan: "Taraqqiy" gazetasi Ivan Geyerning to'xtalg'on gazetasi o'rniga chiqqan, desa mumkindir. Uning obunachilarining qolg'a(n) haqiga "Taraqqiy" gazetasi yuborildi. Bu gazeta tez fursatda shunday shuhrat qozondiki, hatto gazeta muharriri bo'lg'on Ismoil Obidiyga "Taraqqiy" ismi (laqabi) berildi. Hozirgacha xalq Ismoil Obidiyning ismini Taraqqiy deb yuritalur².

"Taraqqiy" gazetasi haqida Ziyo Saidning "Jadidlar va ularning matbuotiga bir qarash" maqolasida huddi shunday ma'lumotlarni uchratish mumkin.

Ziyo Saidning "O'zbek vaqtli matbuoti tarixiga materiallar (1870–1927)" asarida u "Qora guruh ulamolari bilan qattiq tortishdi, ularni xalq orasida obro'larini tushirishga harakat qildi. Orasira hukumatga ham tegib turdi. Mazkur gunohlari uchun 20–nomeriga yetganda hukumat tomonidan musodara etilib, muharriri qamoqqa olindi", deb yozgan edi.

T.Ernazarov "Turkistonda vaqtli matbuot" asarida "Taraqqiy" da bosilgan materiallarning umumiy mazmuni, gazeta muharririning "Russkiy Turkestan" gazetasi bilan hamkorligi, rus amaldorlari, ruhoniylar va boylarning gazetaga salbiy munosabati haqida fikrlar bildirgan.

"Taraqqiy" haqida yaratilgan tadqiqot ishlaridan yana biri Solih Qosimovning "Guliston" jurnalining 1979 yil 9-10 sonlarida e'lon qilingan "Kurash sahifalari" maqolasidir. Shuningdek, A. Jalolov va X. O'zganboevlarning "O'zbek ma'rifatparvarlik adabiyotining taraqqiyotida vaqtli matbuotning o'rne" kitobida va "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalining 1986 yil 3–sonidagi "Taraqqiy"

¹ Абдуазизова Н.А. Миллий журналистика тарихи (Генезис ва эволюция). Биринчи жилд, – Т.: Шарқ, 2008. – Б. 96.

² Абдулла Авлоний. Бурунги ўзбек вақтли матбуотининг тарихи // Туркистон. 1989. 18 июль.

va adabiy hayot maqolasida ham “Taraqqiy” gazetasi faoliyati tahlil qilinadi. Bu tadqiqot va izlanishlarda ham vaqtli matbuotning adabiyot rivojiga qoʻshgan hissasi taʼkidlanib, ijtimoiy–siyosiy xayotga matbuotning taʼsiri masalalari oʻz bahosini olgan.

“Taraqqiy” ilk sonlaridanoq mahalliy xalq orasida erk, hurriyat, istiqlol gʻoyalarini tarqatishga intildi. Gazetaning 1–sonidagi “Toshkand, 14 iyun” sarlavhali tahririyat maqolasida Rusiyada inqilobiy kurashlar, qon toʻkishlar, jon fido kilishlar tufayli 17 oktyabr’ manifestiga erishilgani haqida fikr yuritilarkan, oʻzbek va tatar xalqlari (umuman, musulmon qavmlari) inqilobiy harakatga faol katnashmayottanliklari alohida taʼkidlanadi.

Shunisi diqqatga loyiqki, “Taraqqiy” rus maʼmurlarining mustabidlik siyosatini roʻy-rost fosh qilib tashlay olgan. Chunonchi, “musulmoncha bir kichkina risola bosdurmoqchi boʻlsak, – deb yozadi gazeta, sahifalar ortiqli, turtiqli buzulib, qoʻlimizga qaytur edi. Maktablar ochadigan boʻlsak, turli bahonalar bilan yopishar, madrasalarimizni “pechatlashub”, 2–3 tiyin masjid, madrasa vaqflaridan ham ayrilur edik”¹.

Gazeta mustamlakachilarning kirdikorlarini xalqqa ochiq tasvirlab beradi, milliy zulmning, erksizlikning yurakni zirqiratadigan xoʻrliklarini yorqin koʻrsatadi. “Oʻzlari tilagancha, yozadi gazeta, qoʻy orasida boʻri yurgandek bizga dinimiz va Qurʼoni sharifimizni haqorat etub, masjid, madrasalarimizning 3–4 tiyin vaqflaridan ayrilgʻonlarimiz etmasa, butun dunyogʻa haqorat qildurub missiyunerskiy gazetalarda bosdurub nashr qilurlar edi”.

“Taraqqiy” gazetasi rus maʼmuriyatining qiyofasini koʻrsatish orqali Rossiyadagi davlat tuzumining yaramasligini ochib tashladi. Chunonchi, gazetaning 1906 yil 8 avgust sonidagi “Maʼmurlar” sarlavhali maqolada har bir mamlakat hayotida maʼmurlarning tutgan oʻrni va asosiy vazifasi haqida fikr yuritilgan. Rusiyadagi maʼmurlari nazarda tuttan holda yozarkan, gazeta fuqoralar uchun xizmat qilish oʻrniga oddiy xalqni ezish, mol-mulkini oʻzlashtirish yoʻliga

¹ Пиддаев Т. Матбуот миллат чироғи. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1999. – Б. 10.

o`tdilar, deydi. “Jami ahloqi fosidani bular nashr etdilar. Dunyoni fasodiga bular sabab va bois bo`ldilar... Bir millatni ikkinchi millatga kaltak qilub, qon to`kmak hunarini asar etmak bularning ixtiro` qilg'on hunarlaridur. Zulm qilmoq, ilmg'a sad tortmoq, muxtalif millatlar orasiga adovat solmoq kabi asbobi madaniyat bo`lg'on hunarlarga ham mahorat kasb etdilar”¹.

Bu tavsif Rus amaldorlarining chinakam qiyofasini ochib tashlaydi.

“Taraqqiy” ruslarga qarshi har qanday harakatni qizg'in quvvatlagandi. Uning 8 va 9–sonlarida Turkiston bol'sheviklarining namoyandasi V. Morozovning maqolasi ham bosilgan. Ammo “Taraqqiy” bol'sheviklar mafkurasidan ko`ra kengroq va boyroq maslakni ilgari surdi. Bular uning yozishicha, quyidagilar: “muqtaziy hol va zamondir”, ya`ni zamonasining va muayyan holatning zaruriy, talab etilganlarini yozishdir. Buni gazeta shunday izohlaydi: “Gazetamiz: “Taraqqiy” nominda o`lub, bora–bora jismi ham ismig'a muvofiq o`lub millatimizni “keyin” qolmog'iga jaholati va g'aflati oliyda o`lub boshqa millatlardan kam darajada qolmog'ig'a aslo rozi emasdirmiz. Baqadari imkon millati islomni oliy darajada o`lmog'ig'a va millati islomdagi tijorat, kasb–korning ortmog'iga yo`l izlab ijti hod qilur. Jaholat har millatni keyin qoldirib atrofig'a qorongulik keltirmog'i xar kimga ma`lumdir. Binoan alayha gazetamizning najotimizg'a, diniyo va oxiratda mas`ud o`lmoqimizg'a yolg'uz ilm bobidur, demak, eng birinchi vazifasidir. Alhamdullila sam alhamdulilla aholi viloyatimizning bu kunlarda uyqularindin uyg'onub emoqg'a g'izo, icharg'a suv izlagandek har tarafdin oxista-oxista kelgan ovozlarga quloq solub turuvlari: oralaridan bir odamning “zamonamiz foyda va istifoda zamonidir; millat manfaatina xizmat etmak zamon ba zamon, tortkan mehnat, ko`rgan zahmatlaridan qutilaturg'on zamon bu zamon. Din va dunyomiz uchun g'ayrat qilub ibrat oladurg'on zamon –bu zamon. Har kim o`z xissasin olub turg'on muddatda og'iz

¹ Ўша жойда, – Б. 10.

ochub qoladurg'on zamon emas", deb bergan ovozlarni eshitgudek ko`rinurlar"¹.

Mazkur parchada gazetaning asl maslagi ifoda qilingan. Unda ta`kidlanganidek, "Taraqqiy" butun o`zbek millatining jaholatdan qutilishi, taraqqiy qilishi, erki va istiqloli uchun kurashdi. Bu maslak keyinroq jadidlar g'oyasi, harakat esa jadidchilik deb ataldi.

Turkistonda asrimizning ikkinchi o`n yilligida nashr qilingan "Samarqand" (1913 y.), "Sadoi Turkiston" ( Toshkent, 1914–1915 yy.), "Sadoi Farg'ona" ( 1914-1915 yy.) gazetalari, "Oyina" ( 1913-1915 yy.) jurnalining ham matbuotimiz tarixidagi o`rni salmoqlidir. Yurt ravnaqi, millat kamoloti manfaatlarini faoliyat mezoni qilib olgan bu nashrlar Turkiston istiqloli va istiqbolining ma`rifiy-ma`naviy negiziga aloqador muammolarga katta e`tibor berganliklari bilan ajralib turadi. Jadidlar milliy taraqqiyot taqdirini ma`naviy barkamol insonlar hal qilishini chuqur anglagan edilar. Yuqorida nomlari zikr etilgan nashrlarda insonlarni ijtimoiy hamjihatlikka, adolatga, insofga va diyonatga chorlovchi, jaholat, bid`at, loqaydlik, mutaassiblik, axloqsizlikni va turmushdagi boshqa salbiy hodisalarni keskin fosh qiluvchi talaygina adabiy-jurnalistik asarlar chop etilgan bo`lib, ularda milliy taraqqiyotni ta`minlashga qodir bo`lgan ma`rifatli insonlarni tarbiyalash maqsadi ko`zlangan.

Jadid gazetalarining faoliyati mashaqqatli kechdi. Rus ma`muriyati ularni qattiq iskanjaga oldi. Toshkentda chiqqan "Taraqqiy" (1906 y.). "Xurshid (1906 y.), "Shuhrat" (1907 y.), "Osiyo" (1908 y.) gazetalari Turkistondagi rus ma`muriyati tomonidan yopib qo`yilgan bo`lsa, boshqa milliy nashrlar aksariy hollarda moliyaviy qiyinchiliklar tufayli chiqishdan to`xtagan.

1917 yil fevralidagi ikkinchi rus inqilobidan so`ng Turkistonda o`lka hayotini demokratik asosda yangilash talabi bilan chiqqan qator yangi milliy davriy nashrlar paydo bo`ldi. Milliy harakatni avj oldirishda, o`zbek xalqining ixtimoiy-siyosiy faolligini milliy istiqlol uchun kurashga yo`naltirishda shu yili tashkil bo`lgan

¹ Пидяев Т., Дўстқораев Б. "Тараққий" газетаси // Халқ сўзи. 1993. 11 июнь.

"Najot", "Turk eli", "Turon", "Ulug' Turkiston" (Toshkent), "Hurriyat" (Samarqand), "El bayrog'i" (Qo`qon) gazetalari va "Yurt" (Qo`qon), "Chayon" jurnallarining xizmati sezilarli bo`ldi<sup>1</sup>. Mazkur nashrlar asosan Turkistondagi jadidchilik xarakatining faol namoyandalari tashabbusi bilan yuzaga keldi va ularning ijodiy hamkorligida faoliyat ko`rsatdi. Chunonchi, "Najot" gazetasi faoliyatiga Munavvarqori Abdurashidxonov rahbarlik qilgan, "Turon" gazetasining tashkilotchisi Abdulla Avloniy bo`lgan. Samarqandda chiqqan "Xurshid" gazetasiga, jumladan, Abdurauf Fitrat va Hoji Muinlar muharrirlik qilganlar. Asrimiz boshidagi o`zbek publitsistikasining etakchi namoyandasi –Mahmudxo`ja Bexbudiyning "Hurriyat" gazetasida dolzarb ijtimoiy–siyosiy mavzulardagi talaygina maqolalari chop etilgan. Jadidlar asos solgan o`zbek milliy matbuoti o`z yo`lidagi g`ovlarga qaramay, milliy ong, milliy til, milliy adabiyot va jurnalistikani shakllantirishga barakali ta`sir ko`rsata oldi. Unga aksilinqilobiy matbuot tamg`asi bosildi.

Shuni alohida qayd etish joizki, sho`ro tuzumi davrida jadidchilik harakatining o`zbek xalqining ijtimoiy–siyosiy va madaniy xayotidagi ahamiyati tarixiy haqiqatga zid ravishda buzib talqin qilindi. Jadidchilik harakati milliy ozodlik harakati bilan chambarchas bog`liq ijtimoiy-siyosiy hodisa ekanligi inkor etildi.

Xulosa o`rnida shuni aytish mumkinki, yurtimizda qaror topgan mustaqillik tufayli biz endilikda tarixiy merosimizni haqqoniy o`rganish va baholash imkoniga erishdik. Mustaqil O`zbekiston jumhuriyati Oliy Kengashi 1993 yilda "Taraqqiy" gazetasining 1–soni chiqqan 27 iyun' sanasini o`zbek jurnalistlarining kasb bayrami sifatida nishonlash to`g`risida mahsus qaror qabul qildi. Bu milliy matbuotimizning xalqimiz ravnaqidagi beqiyos xizmatiga berilgan munosib bahodir.

¹ Мингноров А.Т. Туркистондаги миллий озодлик ҳаракати масалалари давр миллий матбуотида (1917 йил февраль – 1918 йил ўрталари) : Тарих фан.ном. ...дисс. – Т., 2000. – Б. 89.

Hozirgi kunda tariximizga jadid matbuoti nomi bilan kirgan XX asr boshidagi o`zbek milliy matbuotining keng qamrovli, haqqoniy ilmiy tarixini yaratish ilmiy jamoatchilik oldida ko`ndalang turgan dolzarb vazifalardan biridir.

II BOB. MUSTABID SOVET MATBUOTI: ILLATLAR VA SABOQLAR

2.1. Mustabid sovet tuzumi davrida noshirlik

1917 yilga qadar O'zbekistonda yirik matbaa sanoati hali shakllanmagan edi. Bu erda 25 ga yaqin o'rta darajadagi bosmaxona va litografiya mavjud edi, xolos. Ular texnik jihatdan qoloq, bo'lib, hamma ish qo'l kuchi bilan bajarilar edi. Bosmaxona va litografiyalarda ishlovchi 574 ishchidan 72 tasi mahalliy millat vakillari bo'lib, ular etarli malakaga ega emas edilar. Shu sababdan milliy tillardagi adabiyotlar asosan litografiya usuli bilan bosilar edi.

Sobiq sovet tuzumi Oktyabr to'ntarishining dastlabki oylaridayoq nashriyot ishlariga jiddiy e'tibor qaratdi. 1917 yil dekabr oyida Davlat nashriyoti haqida dekret qabul qilindi. Bu dekretda RSFSR Maorif Xalq komissarligiga o'zining adabiyot-nashriyot bo'limi orqali darhol nashriyot ishlarini kengaytirish tavsiya etilgan edi. Milliy ishlar Xalq komissarligining "Sharqiy" va "G'arbiy" nashriyotlari milliy tillarda nashriyot ishlarini kengaytirib yubordi.

1919 yil may oyida Butunrossiya Markaziy Ijroiya komiteti "Davlat nashriyoti to'g'risida" qaror qabul qildi. Qarorga muvofiq Moskvadagi bir qancha nashriyot asosida birlashgan Davlat nashriyoti — "Gosizdat" tashkil etiddi. 1924 yilda milliy respublika va viloyatlarga yordam sifatida Milliy ishlar Xalq Komissarligining "Sharqiy" va "G'arbiy" nashriyotlari negizida Moskvada SSSR xalqlari Markaziy nashriyoti (TSentroizdat) tashkil topdi. Milliy respublikalarda, shu jumladan, Turkistonda xam nashriyot ("Turkiston Davlat nashriyoti") ishlari kengaytirildi¹.

Turkiston Xalq universiteti (hozirgi Mirzo Ulug'bek nomli O'zbekiston Milliy universiteti) tashkil etilganda, uning huzurida mahalliy millatlardan

¹ Абдуазизова Н.А. Миллий журналистика тарихи (Генезис ва эволюция). Биринчи жилд, – Т.: Шарқ, 2008. – Б. 52.

bosmaxona xodimlari tayyorlash maktabi ochilgan edi. Sekin asta respublikada matbaa bazasi vujudga keltirilib, rivojlantirildi. Turkistonda milliy tillardagi matbuot juda murakkab sharoitda ko`p mashaqqat va qiyinchiliklar bilan kurash jarayonida barpo qilindi. Xususan, mahalliy millatlardan malakali matbaa kadrlari tayyorlashga juda katta e`tibor qaratildi.

Turkistonda 1919 yilda jami 91 nomda kitob chiqarilgan. 1920 yilda 118 nomda kitob nashr etilib, inqilobdan avvalgiga ko`ra ikki baravar ko`p chiqarilgan edi. 1921—1924 yillarda, ya`ni 4 yil ichida 10826 bosma taboq miqdorida, 3 milliondan ortiqroq adad bilan 1184 nomda kitob nashr etilgan. Shunday qilib, sovet tuzumining dastlabki yillarida qiyinchiliklarga qaramay, nashriyot ishlari taraqqiy etgan. Oktyabr to`ntarishidan so`ng mustaxkam negizga qurilgan milliy nashriyot ishi barpo qilinib, keyinchalik tez sur`atlar bilan rivojlantirilgan. 1924 yil dekabrda O`zbekistonda matbuot va nashriyot ishlari yanada rivojlandi. O`zbek davlat nashriyoti tashkil etildi. Bu davrda O`zbekistonda qancha kitoblar nashr etilganini 1-jadvaldan ko`rish mumkin. 1924 yilda 193 nomda 2054 bosma taboq xajmda 571 ming nusxa kitob chiqarilgan. Kitob nashr qilish, 1928 yilda 1924 yilga nisbatan adadi jihatidan 4,6 baravar, xajmi (bosma taboq) jihatidan esa 6 baravar ko`paygan edi¹.

1-jadval

1925 - 1928 yillarda chiqarilgan kitoblar

Yillar	Chiqarilgan kitoblar soni	Adadi (ming nusxa)	Bosma taboq (ming list Xisoida)
1925	334	1508	6820
1926	606	2086	10859
1927	831	2022	10620
Jami	2511	8244	40999

¹ Абдуазизова Н.А. Миллий журналистика тарихи (Генезис ва эволюция). Биринчи жилд, – Т.: Шарқ, 2008. – Б. 63.

Bu davrda respublikada qancha kitob nashr etilganini 2-jadvaldan ko`rish mumkin.

2-jadval

1929 - 1932 yillarda chshariltan kitoblar

Yillar	Chiqarilgan kitoblar soni	Adadi (ming nusxa)	Bosma taboq (ming list hisobida)
1929	1053	3389	15698
1930	1640	10791	36428
1931	1647	1895	39076
1932	1867	12834	61431
Jami	6207	38909	152631

Jadvaldan ma`lumki, chiqariladigan kitoblar soni 1930 yildan birdaniga ko`paygan. Bu tasodifiy xol emas, xuddi o`sha yili umumiy majburiy boshlang'ich ta`lim haqida qonun qabul qilingan. Qonunni amalga oshirish uchun ko`plab o`quv kitoblari, savodsizlikni tugatish uchun darsliklar talab qilingan edi.

1928 yil 28 dekabrda VQP(b) Markaziy komiteti kitobxonlar ommasini kitob bilan ta`min etish to`g`risida qaror chiqardi. Markaziy komitet bu davrda kitobning ommaga bilim berish, uning madaniy saviyasini ko`tarish quroli sifatidagi roli g`oyat qattaligini alohida ta`qidlagan edi. Qarorda shunday deyilgan: «b) ... ishchi va dehqonlarning texnika bilimi darajasini oshiradigan va ishlab chiqarishga doyr ommaviy adabiyot nashr qilish kuchaytirilsin; v) ommabop-ilmiy kitoblarni nashr etish mamlakat ho`jaligini qayta qurish vazifalariga bog`lab va mustaqil o`qish extiyojlariga moslab rivojlantirilsin; g) badiiy adabiyot, ayniqsa, dolzarb siyosiy mavzularni aks ettirgan nashrlar

kengaytirilsin; d) ommaviy kitoblar (forma va ifodasi jihatidan) keng kitobxonlar ommasi bimalol tushunadigan darajada sodda bo'lsin"¹.

Aytib o'tilgan qarorga muvofiq nashriyotlar ommaviy-siyosiy adabiyotni ko'proq chiqarishga e'tibor berdilar. Siyosiy ruxdagi klassiklarning asarlari, ayniqsa, ommaviy adad bilan nashr etildi.

Bu vaqtga kelib respublikaning matbaa bazasi xam ancha kengaytirilgan va mustahkamlangan edi. 1934 yilda Respublikada 50 ta bosmaxona bo'lib, Toshkent matbaa kombinatining ishlab chiqarish sektori ishga tushirilgan edi. Bu erda 43 ta linotip, 5 rotatsion mashina, 48 ta oddiy bosish mashinasi, 4 ta fal'ts-mashina, shuningdek, yaxshi jihozlangan stereotip va tsinkografiya sexlari mavjud edi. Toshkentda QOG'OZ kombinati ochildi. Matbaa sohasida ishlovchi milliy kadrlar tayyorlandi. Matbaa sohasi oliy o'quv yurtlari va texnikumlarda ta'lim olgan mutaxassislar hisobiga to'ldirildi. Natijada respublikada matbaa xodimlarining soni 2000 ga yetdi. 1934 yilda O'zbekistonda 6 ta davlat nashriyoti va 28 ta vedomostvolarning nashriyotlari bor edi. Shuningdek, kitoblarning sifatini yaxshilash zamon talabi bo'ldi. Nashriyotlar kitoblarni tanlashda va ularning adadini belgilashda talabni kuchaytirdi. 1934 yil o'rtalaridan sifat uchun boshlangan kurash o'z samarasini berdi; bu 1937 yilda, ayniqsa, yaqqol sezildi. Sifatli, qurinishi chiroyli qilib bezatilgan kitoblar ko'payib bordi².

1933 - 1937 yillarda O'zbekistonda o'zbek tilida 6,5 ming nomda 52 milliondan ortiq nusxada kitob bosilib, bu 233 million bosma taboqni tashkil qilgan.

Mazkur davrning matbaa soxasidagi asosiy vazifasi respublika nashriyotlari chop etadigan kitoblarning g'oyaviy, ilmiy va badiiy sifatini oshirish edi. Nashriyotlar faoliyatida kamchiliklar bulsada, lekin mahsulot sifati yuksaldi, umuman, nashriyot ishlari ancha ilgarilab ketgan edi.

¹ Пидяев Т. Матбуот миллат чироғи. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1999. – Б. 10.

² Абдуазизова Н.А. Миллий журналистика тарихи (Генезис ва эволюция). Биринчи жилд, – Т.: Шарқ, 2008. – Б. 96.

Bu yillarda Alisher Navoiyning qator asarlari bosilib chiqdi, rus mumtoz adabiyoti, shuningdek, qardosh xalqlar yozuvchilarining asarlari o`zbek tiliga tarjima qilinib, nashr etildi. Shu bilan birga, o`zbek olimlarining asarlari ham bosildi.

Ikkinchi jaxon urushi bu soxa taraqqiyotiga xalaqit berdi. Nashriyot xodimlari va matbaa korxonalarining ko`pgina ishchilari frontga ketdi. Qiyinchiliklarga qaramay, urushning OG`IR davrida ham, ya`ni 1942—1945 yillarda 1892 nomda 17 million nusxa kitob chiqarildi. Bunga 51 million bosma taboq qog`oz sarflandi.²

Urushdan keyingi dastlabki yillarda 3358 nomda 52,5 million nusxa kitob chiqarildi, bunga 341,5 million bosma taboq QOG`OZ sarf etildi (3-jadval).

Bu davrda o`zbek mumtoz adabiyoti vakillarining asosiy asarlari nashr etildi. Bundan tashqari, o`zbek, rus tillarida “O`zbek poeziyasining antologiyasi” va “O`zbek xalq poeziyasi” nashr etildi. Moskvada o`zbek adabiyoti va san`ati o`n kunligi (dekadasi) o`tkazilishi munosabati bilan o`zbek yozuvchilari hamda bastakorlarining ko`plab asarlari nashr etildi. Shuningdek, xorijiy yozuvchi va shoirlarning asarlari xam o`zbek tilida nashr etildi.

Nashr etilgan kitoblarning 59,4 foizi, adadi jihatidan 80,8 foizi o`zbek tilida edi (4-jadval)¹.

Urushdan keyingi yillarda chiqarilgan kitoblar orasida soni jihatidan ijtimoiy-siyosiy adabiyotlar birinchi o`rinni, qishloq ho`jaligiga oid kitoblar ikkinchi o`rinni, ilmiy adabiyotlar uchinchi o`rinni, boshlang`ich va o`rta maktab darsliklari to`rtinchi o`rinni egallagan. Adad jihatidan birinchi o`rinda darsliklar, ikkinchi o`rinda ijtimoiy-siyosiy adabiyotlar, uchinchi o`rinda ilmiy adabiyotlar, to`rtinchi o`rinda qishloq xo`jaligiga oid kitoblar turadi. kitob maxsulotlarining asosiy turlari 5-jadvalda ko`rsatilgan.¹

¹ Абдуазизова Н.А. Миллий журналистика тарихи (Генезис ва эволюция). Биринчи жилд, – Т.: Шарқ, 2008. – Б. 112.

5-jadval

Kitob mahsulotlarining turlarga bo'linishi¹

Sohalar bo'yicha	Chiqarilgan kitoblar soni	Adadi (ming nusxa xisobida)	Bosma taboq, (ming list hisobida)
Ijtimoiy-siyosiy adabiyot	591	11675,0	33019,2
Ilmiy adabiyotlar	506	7253,0	13453,0
Shu jumladan, ommabop ilmiy asarlar	305	6717,0	6331,0
Qishloq xujaligi adabiyoti	522	5928,0	11569,4
Maktablar uchun darsliklar	450	19487,5	229191,0
Badiiy adabiyot	350	3485,2	19997,4
Bolalar adabiyoti	117	1793,5	6120,0
Medsina adabiyoti	173	2087,0	3510,3

O'rta Osiyoda milliy davlat chegaralanishi natijasida "Turkdavnashr" qayta tashkil qilinib, uning negizida 1925 yil fevralda O'zbekiston davlat nashriyoti ("Uzdavnashr") tashkil topdi.

"Uzdavnashr" tashkil topgan rasmiy sana 1924 yil 25 noyabr, ya'ni O'zbekiston Maorif Xalq Komissarligi tuzilgan kun hisoblanadi. 1925 yil 3 fevralda esa O'zbekiston Inqilobiy qo'mitasi "Uzdavnashr" Nizomini tasdiqladi. Shu bilan nashriyot tuzilgani qonuniy kuchga ega bo'ldi¹.

O'sha davrda O'zbekiston poytaxti Samarqand shahri bo'lib, "Uzdavnashr" ham o'z faoliyatini shu yerda olib bordi. Poytaxt Toshkent shahriga ko'chirilgach, "Uzdavnashr" ham Toshkentga ko'chirildi.

1935 yilgacha "Uzdavnashr" (1928 yildan e'tiboran Qoraqalpog'iston davlat nashriyotini istisno qilganda) respublikada yagona nashriyot bo'lib faoliyat ko'rsatdi. 1930 yillarning oxirlariga kelib, mavjud tahririyatlar negizida turli

¹ Пидеев Т. Матбуот миллат чироғи. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1999. – Б. 41.

sohalar buyicha ixtisoslashgan nashriyotlar tashkil topa boshladi. Dastavval 1936 yil iyunida “Uzdavnashr” ning o`quv adabiyotlari tahririyati negizida o`quv-pedagogika nashriyoti, 1936 yil dekabrda qishloq ho`jalik tahririyati negizida qishloq ho`jalik adabiyotlari davlat nashriyoti tashkil topdi.

1938 yilda Meditsina, Bolalar va o`smirlar adabiyoti nashriyotlari, 1939 yilda yana uchta nashriyot, shu jumladan, Badiiy adabiyot nashriyoti ochildi. Shu tariqa, 1939 yilga kelib, O`zbekistonda 2 ta ko`p sohali — “Uzdavnashr” va “Qoraqalpoqdavnashr”, 9 ta ixtisoslashgan davlat nashriyotlari faoliyat olib bordi.

“Uzdavnashr” ni boshqarish haqidagi Nizomga ko`ra, unga dastlab 5 kishidan iborat “Pravlenie” rahbarlik qilgan. Nashriyot ma`muriy-ho`jalik bo`limi, moliya bo`limi, ishlab chiqarish-texnika bo`limi, savdo bo`limi, nashriyot bo`limidan iborat bo`lgan.

O`sha davrda respublika hududida yashayotgan millatlar tillarida eng zarur kitoblar chiqarishga alohida ahamiyat berilgan. Bu borada aniq reja tuzilib, kitob savdosini yo`lga qo`yish va undan tushadigan mablag` evaziga nashriyotning moddiy axvolini yaxshilashga asosiy e`tibor berilgan.

Ba`zi fan sohalari, ayniqsa, aniq fanlarga oid asarlar yuqligi sababli, ularni boshqa tillardan tarjima qilish orqali extiyojni qondirishga qaror qilindi. Shu maqsadda tarjimonlar guruhini tarkib toptirish, ularni tarbiyalash, malakasini oshirish, buning uchun qisqa kurslar (2 yillik) tashkil etish vazifasi qo`yilgan edi.

Pravleniening 1925 yil dekabrda va 1926 yil yanvarda bo`lib o`tgan majlislarida nashrlar masalasi atroflicha ko`rib chiqiladi. 1926 yil uchun Ishchidehqon taqvimini, 1926 yil uchun maktab o`quvchisi taqvimini nashr etish haqida qaror qilindi. Shuningdek, O`rta Osiyoning o`quv xaritasini chiqarish kun tartibiga qo`yiladi va xokazo. 1931 yilda bolalar adabiyoti, texnikaga oid kitoblar, savodsizlikni bitirish buyicha nashrlarni ko`proq chiqarish, atamalarni tartibga keltirish va nashr etish, chiqarilayotgan adabiyotlarning sifatini yaxshilash maqsadida “taqriz ishi” ni puxta yo`lga qo`yishga e`tibor ajratildi. Ana shu

talablardan kelib chiqqan holda nashriyot xodimlari tarkibiga o'zbek va boshqa millatlarga mansub bo'lgan ziyolilar orasidan etishib chiqqan ijodkorlarni jalb qilishga harakat qilinadi. Bu vazifalarni amalga oshirish uchun Fozi Yunus, Naim Said, Sanjar Siddiq, Abdulla Avloniy, M.G.Epifanov, Husayn Shams, X.Orifxonov, keyinchalik mahalliy millat kishilaridan etuk muharrir va tarjimonlar etishdi. Sahiy Rahmatiy, Naim Said, Qori Niyoziy, Abdulla Avloniy kabi olim, jurnalist va moxir tarjimonlar xizmati tufayli yuzlab kishilar ulardan muxarrirlik va tarjimonlik maxoratini o'rgandilar.

Nashriyot endigina tashkil topgan 1925 yilda umumiy xajmi 874 bosma taboqdan iborat, 189 nomda kitob va risolalar chop qilgan bo'lsa, o'n yildan so'ng, ya'ni 1935 yilga kelib bu 1140 nomni tashkil etdi (ya'ni 6,4 baravardan ko'proq o'sdi). Shunga muvofiq ravishda nashrlar tiraji 1 million nusxadan 7,5 million nusxaga, tabog'i 4,9 million bosma taboqdan 41 million bosma taboqqacha ortdi (8 baravar ko'paydi).

O'sha yillari nashrlar o'zbek, rus, mahalliy millatlar (qozoq, tojik, qirg'iz, turkman), ozarbayjon va uyg'ur tillarida chiqarilardi. 1925 yilda o'zbek tilida 771 bosma taboq, rus tilida 77 bosma taboq kitob chiqqan bo'lsa, 1935 yilda bu ko'rsatkich o'zbek tilida 3100, rus tilida 950 bosma taboqqa etdi. Boshqa tillardagi nashrlar 817 bosma taboqni tashkil qildi¹.

Aytib o'tilgan davrda ham nashriyotning faoliyati ijtimoiy-iqtisodiy adabiyotlar, qishloq ho'jaligiga oid darslik va o'quv qo'llanmalari, badiiy va bolalarga mo'ljallangan adabiyotlar, tibbiy, tasviriy bosma maxsulotlar chiqarishga, qo'yingchi, xalq ho'jaligining hamma sohalariga oid adabiyotlar nashr etishga yo'naltirilgan edi. Bosma mahsulotlar avval arab alifbosida, 1927 yildan boshlab lotin (roman) alifbosida chiqarilardi. Keyinchalik, 1939 yildan e'tiboran kirill alifbosi asosida kitoblar nashr qilina boshladi.

¹ Абдуазизова Н.А. Миллий журналистика тарихи (Генезис ва эволюция). Биринчи жилд, – Т.: Шарқ, 2008. – Б. 118.

Bu davrda respublika raxbariyati nashriyot oldiga turli vazifalar qo`ya boshladi. “Uzdavnashr” o`z faoliyatini shu talablar asosida ko`rib, respublika hukumati boshliqlarining, mamlakat xalq ho`jaligini rivojlantirish, axoli madaniy-ma`rifiy saviyasini yuksaltirish, shuningdek, davr nafasini aks ettiruvchi maqolalarni chop qildi. “Qurilishimizning eng muxim vazifalari to`g`risida”, “Olmaliq”, “Chirchiq kombinati” kabi nashrlar xalq ho`jaligini rivojlantirish, yangi sanoat o`choqlarini barpo etishga bag`ishlangandi. Bir qator nashrlarda qishloq hayoti, undagi ijtimoiy-iqtisodiy o`zgarishlar, qishloqlarning yangicha qiyofa kasb etayotganligi o`z aksini topdi. Shuningdek, “Qishloq ho`jalik kutubxonasi” da turkum kitoblar nashr qilindi¹.

O`zbekiston xalqlari tarixi, milliy davlatchilik, milliy va madaniy meros, tilshunoslikka doir talay kitob hamda risolalar bosilib chiqdi. Shu bilan birga, “Ruscha-o`zbekcha ma`muriy-huquqiy lug`at”, “Qishloq ho`jaligidan ruscha-o`zbekcha lug`at” kabi turli fanlar buyicha ruscha-o`zbekcha lug`atlar nashr qilindi va hokazo.

Shu yillarda nashrdan chiqdan tarixiy, ilmiy-ommabop kitoblar orasida “Sharq astronomiyasi tarixi”, “O`rta Osiyo tarixi”, “Fan mu`jizalari” singari nashrlarni ko`rsatish mumkin.

Ma`lumki, 1920-yillarning ohiri va 1930-yillarda o`zbek badiiy adabiyoti shakllanib, rivojlanib bordi. Fitrat, elbek, Cho`lpon, Xurshid, Abdulla Qodiriy, Oltoy, Botu singari o`zbek yozuvchilarining davr jarayonlarini madx etgan xiQoya, qissa, romanlari, hikoya va ocherklar to`plamlari nashr qilindi.

Birinchi o`zbek romani 1925 yilda nashr etilgan. Bu atoqli o`zbek yozuvchisi Abdulla Qodiriyning O`tgan kunlar romani bo`lib, uni “Uzdavnashr” bosib chiqargan. 1929 yilda esa yozuvchining “Mexrobdan chayon” romani chop etildi. 1931 yilda G`afur G`ulomning ikkita hikoyalar to`plami nashrdan chiqdi. Sadriddin Ayniy asarlari “Odina” (1927), “Qulbobo” (1929), “Doxunda” (1930)

¹ Абдуазизова Н.А. Миллий журналистика тарихи (Генезис ва эволюция). Биринчи жилд, – Т.: Шарқ, 2008. – Б. 201.

birin-ketin kitobxonlarga tortiq qilindi. Kitobxonlar 1929 yilda Oybekning “Ko`ngil naylari”, Hamid Olimjonning “Ko`klam”, Uyg`unning “Bahor sevinchlari”, 1930 yilda Komil Yashinning “Quyosh” she`riy to`plamlarini o`qishga muyassar bo`ldilar. Shuningdek, 1930— 1940 yillar oralig`ida Sadriddin Ayniyning “Gullar”, Abdulla Qodiriyning “Obid ketmon”, Abdulla Qahxorning “Sarob”, G`afur G`ulomning “Yodgor”, Xusayn Shamsning “Dushman” singari qissa va romanlari nashrdan chiqarildi va o`zbek kitobxonlari javonidan o`rin oldi. Yosh avlodga bagishlangan “Bolalar hikoyalari” to`plamlari chiqdi¹.

1925—1940 yillarda badiiy tarjimaga katta e`tibor berildi. Jahon badiiy adabiyotining eng yaxshi namunalari o`zbek kitobi oltin fondidan munosib o`rin oldi. O`zbek kitobxonlari rus va xorij mumtoz adabiyot durdonalarini o`z ona tilida o`qishga muyassar bo`ldilar. Ular orasida A.Chexovning “Van`ka”, A.Fadeyevning “Tor-mor”, A.Serafimovichning “Temir oqim”, F.Gladkovning “Sement», M.Gorisiyning “Mening dorilfununlarim”, “Bolalik”, “Artamonovlar ishi”, A.Pushkinning “Evgeniy Onegin”, “Kapitan qizi”, V.Shekspirning “Gamlet”, “Otello”, E.Voynichning “Suna”, G.Bicher-Stouning “Tom tog`aning kulbasi” singari ko`pdan-ko`p asarlari bor.

6-jadval

1925—1935 yillarda “Uzdavnashr” chop etgan kitoblar

Yillar	Nashrlar soni	Hajmi	Nusxasi, MISH	Bosma tabot ming
1925	189	874	1074	499,8
1928	212	1083	1296	7258
1930	737	2272	6060	26856
1934	863	3442	7839,5	34192,3
1935	1140	4950	7507	41000

¹ Абдуазизова Н.А. Миллий журналистика тарихи (Генезис ва эволюция). Биринчи жилд, – Т.: Шарқ, 2008. – Б. 96.

Avval aytib o'tganimizdek, "Uzdavrnashr" ko'p sohali nashriyot edi. Kitoblar ijtimoiy-iqtisodiy adabiyot bo'limi (mudiri ustoz noshir, moxir tarjimon, muxarrir Naim Said), badiiy adabiyot bo'limi (mudiri avval shoir Uyg'un, Qeyinroq shoir Xasan Po'lat), bolalar va o'smirlar adabiyoti bo'limi (mudiri ustoz noshir, yozuvchi Nasrullo Oxundiy), o'quv-pedagogika, QISHLOQ ho'jalik, tibbiyotga oid, ma'lumotnoma xarakteridagi va boshqa xil adabiyotlar chiqaruvchi bo'lim va taxririylatlarda tayyorlanar edi.

Keksa noshir Zaynab opa Tincherovanning eslashicha, o'sha yillarda mualliflardan qabul qilib olingan qo'lyozmalarni taxrir qilib, pirovardida kitob holiga keltiruvchi "muxarrir" lar "siyosiy muxarrir" va "adabiy muxarrir" lar deb atalardi. Ulardan birinchisi asarni G'OYAVIY, tarbiyaviy va siyosiy jihatdan ko'rib chiqib, unga baxo berar edi. Adabiy muxarrir esa undan keyin qo'lyozmani adabiy-badiiy jihatdan ishlab chiqib, mantiqiy, uslubiy, tili va imlosi jihatdan sayqallashtirardi. Nashriyot kitoblari Shukur Sa'dullaev, Malik Raxmonov, Sharif Bulatov, Usmon Nosir, Zulfiya Isroilova, Axad Qosimov, Oydin Sobirova, Sobir Ibroximov, Abdulla Xo'jaxonov, Meli Jo'ra, Ilyos Muslim, Vali Raximov, Nurmat Otajonov singari usta noshir, moxir muxarrirlar qo'lidan chiqqan. Aziz Burnashev, Raxim Aliev, Buri Voxidov, Sanjar Siddiq, Nabi Alimuxamedov singari faollar tarjimachilikda yaxshi nom chiqardilar. Shuningdek, nashriyotda mashhur mo'yqalam ustasi Iskandar Ikromov singari usta rassom xam faoliyat ko'rsatgandi¹.

Mahalliy millat vakillaridan bo'lgan, nashriyot ishini puxta egallagan, muxarrirlik, tarjimonlik maktabini o'tagan moxir tashkilotchilar, garchi kuchli nazorat o'rnatiltan bo'lsa-da, milliy qadriyatlarini uning tazyiqlaridan asrashga, madaniy an'analarni zamonaviy buxronlaridan olib o'tishga intilib, chuqur mazmunli, sifati yaxshi, chiroyli bezalغان bosma maxsulotlar chiqarishdan iborat nashriyot oldida turgan murakkab vazifalarni xal etish yo'lida sidqidildan

¹ Абдуазизова Н.А. Миллий журналистика тарихи (Генезис ва эволюция). Биринчи жилд, – Т.: Шарқ, 2008. – Б. 85.

mexnat qilganlar, o'z burchlarini halol va vijdonan bajarishga harakat qilganlar, kitobat ishini yanada rivojlantirishga munosib hissa qo'shganlar.

Kitob har bir inson hayotiga o'ziga xos betakrorlik bilan kirib keladi. Garchi XIX asrning ikkinchi yarmida va XX asrning birinchi choragida qayta-qayta mustamlakachilik domiga tortilgan bo'lsa-da, o'zbek xalqi o'zining ma'rifatga intilishi va ilm-fanni sevishini namoyon etdi.

O'zbek matbaachiligini shunchaki bo'ysunuvchan taqlidchi deya ta'riflash noo'rin. Aytish kerakki, O'rta Osiyodagi ilk nashriyotlar tarixi ularning paydo bo'lishiga oid ma'lumotlarda xam ba'zan soxtalashtirishlarga duch kelish mumkin. Mustaqilligimiz boshlaridayoq milliy tarixni qaytadan, haqqoniy yozilishiga ehtiyoj sezildi. Prezident Islom Karimov millatning asl tarixini dalillar asosida yaratishga olimlarimizni ilhomlantirdi, ularni aniq misollar bilan qurollantirdi. Bu tarixiy madaniy burilish unutilmas voqea bo'lib millat tarixida, xar bir g'ururli o'zbek qalbida abadiy qolishiga ishonch uyg'otdi. Bu xaqiqat, so'zsiz, istiqlol tufayligina qaror topdi.

XX asr tufonlarida uning milliyligi, o'ziga xosligi toptalgan, rangsizlantirilgan bo'lishiga qaramay, "Biz tariximizni va madaniyatimizni o'zimiz uchun va butun dunyo uchun qayta tiklayapmiz. Darhaqiqat, bu yakunni buyuk yutuq deb dadil aytish mumkin"¹.

2.2. Adabiy-badiiy jurnallar

Oktyabr' to'ntarishidan so'ng ma'naviyatimizning barcha tomonlarini "marksizm-leninizm" degan G'oya xuddi zarpechakdek chirmab olib, 74 yil xukmronlik qildi. Shu bois biz uchun "Ma'naviyat, — Prezident Islom Karimov haqli ravishda ta'kidlaganidek, — shunday qimmatbaxo mevali, u bizning qadimiy va navqiron xalqimiz qalbida butun insoniyatning ulkan oilasida o'z mustaqilligini tushunib yetish va ozodlikni sevish tuyg'usi bilan birgalikda yetilgan. Ma'naviyat

¹ Пидаев Т. Матбуот миллат чироғи. — Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1999. — Б. 15.

insonga ona suti, ota namunasi, ajdodlar ugiti bilan birga singadi. Ona tilining buyuk ahamiyati shundaki, u ma`naviyat belgisi sifatida kishilarni yaqin qilib jipslashtiradi. Tabiatga yaqinlik, jonajon o`lkaning benixoya go`zalligidan baxramand bo`lish ma`naviyatga oziq beradi, kuchaytiradi. Ma`naviyat o`z xalqining tarixini, uning madaniyati va vazifalarini chuqur bilish va tushunib etishga suyangandagina qudratli kuchga aylanadi. Tarixga murojaat qilar ekanmiz, bu xalq xotirasi ekanligini nazarda tutishimiz kerak. Xotirasiz barkamol kishi bo`lmaganidek, o`z tarixini bilmagan xalqning kelajagi xam bulmaydi”¹.

Shuni alohida ta`kidlash kerakki, madaniy merosimizni yuqotish va o`tmishimizdan maxrum etishga kirishilgan mashum 1920-1930 yillar, ayniqsa din va dindorlarga bo`lgan xujumlar, mo`min-musulmonlarning ishonch-e`tiqodini toptash hollari o`ta ayanchli tarzda kechdi. Uning ildizlari esa ”Xudosizlar” nomli ateistik jurnalning dinga bo`lgan munosabatida yanada yaqqolroq ko`zga tashlandi. Qolaversa, Stalin totalitar — mustabid tuzumi asorati tufayli ko`plab iste`dodli ijodkorlar ta`qib va tazyiqqa uchradi.

Mustaqillik davrida istiqbolimiz yo`lida aziz jonlarini fido etgan o`nlab, yuzlab siymolar to`g`risida hikoya qiluvchi ”Kafansiz ko`milganlar” (Shukurullo), ”Qatlnoma” (Nabijon Boqiy), ”Otam haqida” (Xabibulla Qodiriy) kabi asarlar yaratildi. Hujjatlar asosida yaratilgan bu kitoblar o`quvchini larzaga soladi.

Ayni chog`da mahalliy ziyolilar ham 1920 yillarning boshlariga kelib tarbiyaviy, tashkiliy, mafkura ishlarini yo`lga qo`yishga kirishdilar. Bu sohada matbuotning ahamiyati katta edi. 1928 yili O`zbekistonda umumiy tiraji 92 ming nusxa bo`lgan 24 nomda jurnal chiqarilar edi, shundan 19 tasi o`zbek tilida nashr etilardi.²

1917 yil oktyabrdan so`ng yurtimiz madaniy hayotida savodsizlikni tugatish, xotin-qizlar ozodligi, yangi alifboga o`tish, yangi kishini tarbiyalash deb atalgan masalalar bilan bog`liq maxsus nashr etilgan jurnallar faoliyati sovet

¹ Абдуазизова Н.А. Миллий журналистика тарихи (Генезис ва эволюция). Биринчи жилд, — Т.: Шарқ, 2008. — Б. 156.

mustamlakachiligini o`rnatish, yagona partiya hukmronligini omma ongiga singdirish bilan uzviy ravishda bog`liqdir. Chunki bu masalalarning barchasini amalga oshirishda o`lkamizda chiqayotgan jurnallar aynan Markaziy jurnallarning yo`lidan bordi. Zotan, bundan o`zga chora ham yo`q edi. Ayniqsa, bu o`rinda "Xudosizlar" jurnali Markaziy "Ateist" va "Antireligioznik" nashrlari kabi ish ko`rdi.

Jadidlarning matbuot organlari "Al-Islox" va "Al-Izox" 1918 yilning bahorida barxam topdi. 1917 yil Oktyabr to`ntarishidan so`ng o`zbek adabiy-badiiy jurnalistikasini vujudga keltirish, Turkistondagi barcha ijodiy kuchlarni o`z atrofiga to`plash uchun matbuot organi kerak edi. "Inqilob", "Yangi yo`l", "Yer yuzi", "Alanga", "Maorif va o`qitguvchi", "Bilim uchog`i" kabi adabiy-badiiy jurnallar shu tarzda yuzaga keldi. Bu jurnallar o`zbekmilliy adabiyoti rivojiga, ma`naviyatimizga xizmat qilish imkonini yaratdi.

Shu o`rinda ushbu ilmiy tadqiqotimizning ibtidosi xususida qisqacha to`xtalib o`tishni xohlardik. Biz ilgariroq nisbatan kam o`rganilgan, ammo juda qiziqarli va ma`naviy-ma`rifiy muammo sanalmish — Oktabr to`ntarishidan oldingi va keyingi o`zbek jurnalistikasi tahliliga bag`ishlangan ilmiy monografiya va maqolalar<sup>1</sup> ham e`lon qilgandik. Unda 1920—1930 yillar ijtimoiy-siyosiy va adabiy-badiiy jurnallari misolida o`zbekmilliy jurnalistikasi rivojida matbuotning rolini, turli tiplardagi jurnallarning shakllanishini, ularni keng jamiyat qatlamiga ta`sir etishdagi amaliy faoliyatini ko`rsatib berishga harakat qilingan edi. Mazkur izlanishimizda "Tong", "Maorif", "Ishchilar dunyosi", "Yer yuzi", "Alanga", "Yangi yo`l", "Maorif va o`qituvchi", "SAAPP", "Qurilish", "Literatura narodov Sredney Azii" kabi jurnallarga keng o`rin berilmaganligining sababi shundaki, ilmiy izlanishlarimiz bilan mutaxassis jurnalistlar yaxshi tanishlar.

Bu tadqiqot natijalari faqat nazariy emas, balki amaliy ahamiyatga xam ega. Moskva (tarix fanlari doktorlari I.V.Quznetsov va A.L.Mishuris) va O`zbekistan olimlari (tarix fanlari doktori, professor Q.Normatov, tarix fanlari doktori,

professor X.Sodiqov va boshqalar) ning monografiyaga bildirgan ijobiy taqrizlari bundan dalolat beradi¹.

Jurnallarda Akmal Ikromov, Yo'ldosh Oxunboboyev, Fayzulla Xujayev kabi ko'zga ko'ringan davlat arboblarning maktublari berib borildi. Taxrir xay'ati a'zolari va faol muxbirlar esa Shokir Sulaymonov, Sobira Xoldorova, Abdulla Avloniy, eminjon Abbos, Javod Xoshimiy, Xosiyat Tillaxonova, Manzura Sobirova (Oydin), Muzayyana Alaviya, Xamida Tojiev, Maryam Sarkulova, Tojixon Skodieva, Fotima Niyozova va boshqalardan iborat edi.

”Inqilob” — Turkiston kommunistik firqasining Markaziy komiteti tomonidan oyda ikki marta chiqadigan siyosiy-iqtisodiy va adabiy o'zbekcha jurnal bo'lib, 1922—1924 yillar mobaynida Toshkentda nashr etildi. Jurnalga ”Inqilob” nomi xam tasodifan berilgan emas, haqiqiy inqilob, ya'ni to'ntarish ma'nosida anglamoq zarur.

Jurnal juda murakkab bir sharoitda, qizil imperiyaning buyuq davlat shovinizmi bosh ko'targan, madaniyat jabhamizda mafkuraviy o'rash avj olgan, ziyolilar orasida G'YAVIY kurash keskinlashgan bir davrda dunyoga kelgan edi. U 2000—3000 nusxa atrofida chop qilinardi. Dastavval oyda ikki marta chiqarishga mo'ljallangan nashr matbaachilik ishlari qiyin ahvoldaligi, o'sha davrda matbuot kechirayotgan OG'IR sharoit tufayli oyda bir martadan chiqariladigan bo'ldi. Ba'zan esa uning sonlari oralig'idagi vaqt ikki-uch oyga ham cho'zilib ketardi.

Jurnal ishini yo'lga qo'yish va unga muxarrirlik vazifasi Markaziy komitet sarkotibi Nazir To'raqulovga topshirildi. Taxririya ishiga tajribali matbaachi va jurnalistlar, yosh qalamkashlar jalb etildi. ”Inqilob” ning dastlabki taxrir xay'ati tarkibi Xodi Fayziy, Sharif Boychura, Bulat Soliyevdan iborat edi. Jurnal materiallarini til jihatidan taxrir qilish uchun kotib yordamchisi sifatida yosh o'zbek yozuvchisi Abdulla Qodiriy taklif etiladi.⁴

¹ Абдуазизова Н.А. Миллий журналистика тарихи (Генезис ва эволюция). Биринчи жилд, — Т.: Шарқ, 2008. — Б. 145.

Birinchi son nashri munosabati bilan taxririya o'z o'quvchilarini jurnal ishida faol qatnashishga chaqirib, shunday so'zlar bilan murojat qildi: "Sharqning inqilobi jahondan nasibador bo'lmagini tilab, xoh adabiyot, xoh ijtimoiyot va xoh siyosiyot vodiylarida qalam tebratadigan qancha miqdordagi maslakdosh bo'lsa, hammalari bu oliy ishga jalb etiladilar"¹.

Taxririya "barcha maslakdosh yo'ldoshlardan ma'lumot va matblablari bilan yordamda bo'lmoqlarini o'tinib, jurnalning muntashir va ma'ruf majalla bo'lib ketmagiga" ko'mak bermoqlarini so'raydi.

Nashr atrofiga asta-sekin O'rta Osiyoda yashovchi xalqlarning ko'zga ko'ringan ziyolilari to'plana bordi. "Buxorodan Sadridin Ayniy, shoir Abdurauf Fitrat va boshqalar endigina tashkil etilgan jurnal redaksiyasiga kelib turishardi, — deb eslaydi "Inqilob" ning dastlabki sonlarini chiqarishda ishtirok etgan tatar jurnalista Sharif Boychura. — Bir payt Fayzulla Xo'jaevning ham redaksiyaga kelib ketganligi esimda, shuningdek, Toshkentning o'zida yashovchi ziyolilar hamda Farg'onadan, Samarqanddan va boshqa shahar hamda qishloqlardan qaysi biri ovrupacha qiyingan, qaysi biri esa milliy chopon kiyib, boshiga salla o'ragan holda redaksiyaga kelib turishar edi".

"Inqilob" taxririya o'zbek ziyolilarining eng yaxshi namoyandalarini hamkorlikka jalb qilgan edi. Bular orasida o'zbek adabiyoti va jurnalistikasi taraqqiyotiga barakali xissa qo'shgan Abdulla Qodiriy, Sadridin Ayniy, Abdulla Avloniy kabi badiiy so'z ustalari bor. Jurnalning muntazam faollari bir qancha yosh yozuvchi va shoirlar, jurnalist va tadqiqotchilardan iborat edi.

"Inqilob" saxifalarida Nazir To'raqulov ("Darvish", "Obnamak", "Namakob"), Georgiy Safarov, Abdulla Mustafiev (Begi), Ismoil Berishev, Bulat Soliev, Abduraxmon Sa'diy, A'zam Ayubov, Vali Allomov, Xoji Muin, Botu, Oltoy, Shokir Sulaymonovning makrla, taqriz, she'r va hikoyalari e'lon qilinib turardi.

¹ Абдуазизова Н.А. Миллий журналистика тарихи (Генезис ва эволюция). Биринчи жилд, — Т.: Шарқ, 2008. — Б. 98.

”Inqilob” o’zining mundarija-mavzulari boyligi, bosilgan materiallarning saviyasi jihatidan ham o’sha davr jurnallari ichida birinchi o’rinda turardi, desak xato bo’lmaydi. ”Siyosat”, ”Iqtisod”, ”Adabiyot”, ”Ta’lim va tarbiya”, ”Millat va milliyat”, ”Turkistonda davri”, ”Islom dunyosida”, ”Ijmoli siyosiy”, ”Xabarlar” kabi o’ndan ziyod bo’limlarda Turkiston siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotiga doir turli ilmiy, siyosiy, tanqidiy maqolalar berib borilardi. ”Firqa hayotidan”, ”Istibdod davrida”, ”Tarjimai hol”, ”Matbuot”, ”Til masalasi”, ”Osori badiiya”, ”Teatr va san’at”, ”Kulguliklar”, ”Hifzi sihat” kabilar esa jurnalning muntazam ruknlaridan hisoblanardi.

”Inqilob” sonlarini varaqlaganingiz sari, munozara va bahslarga sabab buluvchi turli ilmiy tadqiqotlar, nodir ilmiy-badiiy asarlar, tarixiy obidalar haqidagi qiziqarli maqolalarga duch kelasiz. Abduraxmon Sa’diy, Ne’mat Xakim, Polivanovlarning o’zbektilining kelib chiqishi va grammatikasi haqidagi ilmiy munozaralari, Faxriddin Rojiiy va Bulat Solievning tarixiy yodgorliklar hamda tarixiy asarlar tug’risidagi maqolalari shular jumlasidandir.

Jurnal o’z sahifalarida siyosiy, ilmiy maqolalar berish bilangina cheklanib qolmadi. Biz unda publitsistikaning fel’eton, ocherk, xajviya, xabar kabi turli janrlariga duch kelamiz. Roman, qissa, drama, doston, hikoya va she’r kabi xilma-xil adabiy janrlarning mavjudligi esa adabiyot bo’limining mavqeini ko’tarib turibdi.

”Inqilob” ayniqsa ”xabar” janriga katta e’tibor bilan qarardi. Ular asosan ”Ijtimoiy-siyosiy” va keyinchalik ”Xabarlar” bo’limida berib borildi. Bu xabarlarda jahonning eng muxim siyosiy voqealari, Turkistonda va Rossiyaning boshqa burchaklarida sodir bo’lib turgan yangiliklar haqida yozilardi. Bu bo’limda bosilgan xabarlarning deyarli hammasi moxir publitsist Vali Allomov Qalamiga mansubdir. Jurnalning ”Islom dunyosida”, ”Ijtimoiy-siyosiy” bo’limlarida bosilgan materiallar Sharq mamlakatlaridagi milliy-ozodlik harakatlari va qo’zgolonlarning o’ziga xos yilnomasiga aylanib qolgan deyish mumkin.

”Jurnalimiz Ovroqpa va Osiyo qit`alarida voqea bo`lib turgan inqilobiy harakatlarni tasvir etib, Sharqning xol va istiqboli masalalarini umum inqilobiya usuli birlan tahlil va ta`min etmakdir”, deyiladi ”Inqilob” da.

Jurnalda o`tmish adabiy merosining eng yaxshi namunolari berib borildi. O`sha paytlarda bosh ko`targan proletkul'tchilar va vulgar sotsiologlarning o`tmish merosidan butunlay voz kechish kerak, degan fikrlariga qarama-qarshi o'laroq nashr sahifalarida o`tmishdagi faylasuflar, mumtoz adabiyot vakillarining ilg'or fikrlari targ'ib qilindi.

”Inqilob” xotin-qizlarni ma`rifatga chorlovchi ”Xotin-qizlar, o'qingiz: insoniyatning eng yovuz dushmani jaxrlatdur!” degan da`vatni maydonga tashladi.

XULOSA

Tadqiqot natijasidan kelib chiqib, shuni qayd etish lozimki, Turkistonda milliy matbuotning paydo bo'lishi va uning taraqqiyoti o'lkalarining ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida muhim tarixiy voqea bo'ldi. Ayniqsa, jadidlar asos solgan O'zbek milliy matbuoti o'z yo'lidagi g'ovlarga qaramay, milliy ong, milliy til, milliy adabiyot va matbuotni shakllantirishga barakali ta'sir ko'rsata oldi. Shunday bo'lsada unga aksilinqilobiy matbuot tamg'asi bosildi. Shuni alohida qayd etish joizki, sho'ro tuzumi davrida turkiston matbuotining O'zbek xalqining ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotidagi ahamiyati tarixiy haqiqatga zid ravishda buzib talqin qilindi. Yurtimizda qaror topgan mustaqillik tufayli biz endilikda tarixiy merosimizni haqqoniy o'rganish va baholash imkoniga erishdik.

Tadqiqot natijalari va tahliliga ko'ra, biz quyidagi xulosalarga keldik:

- Turkiston matbuoti tarixining alohida xususiyati shundaki, bu hududda matbuot Evropa va Osiyodagi boshqa mamlakatlardagiga nisbatan ancha kech tashkil topdi va tarqqiy qildi;

- Turkistondagi dastlabki davriy nashrlar rus hukumatining Turkiston ma'muriyati mablag'i hisobidan nashr qilinib, ularning o'lkada mustamlakachilik siyosatini o'tkazish vositasi bo'lib xizmat qildi;

- XIX asrning so'ngi o'n yilligida Turkistonda matbuot sohasida ro'y bergan yana bir yangilik davriy matbuotning jurnal turiga asos solinishi bo'ldi;

- Turkistonda O'zbek tilidagi dastlabki mustaqil nashrlar asrimizning boshidagina, aniqrog'i birinchi rus inqilobi davrida vujudga keldi. Bu shubhasiz, o'lkalar ijtimoiy hayotida tarixiy ahamiyatga molik muhim voqea bo'ldi. Inqilob zarbasidan sarosimaga tushgan rus hukumati matbuot sohasida ham yon berishga majbur bo'lgan;

- bu davrda O'zbek milliy matbuoti tarixida jadid gazeta va jurnallari alohida o'rinni egallaydi. Ammo, bu gazetalarning faoliyati mashaqqatli kechdi. Bunday milliy nashrlar aksariy hollarda moliyaviy qiyinchiliklar tufayli o'z faoliyatini to'xtatgan;

- 1917 yil fevralidagi ikkinchi rus inqilobidan so`ng Turkistonda o`lka hayotini demokratik asosda yangilash talabi bilan chiqqan qator yangi milliy davriy nashrlar paydo bo`ladi;

- mazkur davrdagi davriy nashrlarning milliy harakatni avj oldirishda, o`zbek xalqining ijtimoiy-siyosiy faolligini milliy istiqlol uchun kurashga yo`naltirishdagi xizmatlari beqiyos bo`lgan;

- bundan tashqari bu gazeta va jurnallar mustamlakachilarning xalqlar, ellarni erk, istiqlol, milliy ozodlik kurashidan chalg`itish, ularga mutelik ruhini singdirish uchun ataylab millatlar va elatlar orasida etnik jihatdan nizo solish ularni gij-gijlashdek o`ta razil va makkarona siyosat yurgizganini ochib tashlashga jur`at eta olgan;

Xulosa o`rnida yana shuni aytib o`tish joizki, hozirgacha O`zbek matbuoti tarixiga oid bir qancha kitoblar, manografiyalar va tadqiqotlar yaratilgan. Biroq, ularning aksariyati sho`ro mafkurasi asosida dunyoga kelgan va bugungi kunda g`oyaviy jihatdan milliy-ma`naviy qiymatini yo`qotgan. Shu nuqtayi nazardan Turkiston milliy matbuoti tarixini yoritishda tadqiqotchilar tomonidan tarixiy-qiyosiy usullardan foydalanilgan holda, haqqoniylik, holislik prinsplariga amal qilinsa maqsadga muofiq bo`lar edi. Bizningcha, mazkur masala kelgusida o`z tadqiqotchilarini kutib qoladi.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro`yxati

I. Rasmiy adabiyotlar

- 1.1. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин // Халқ сўзи. 1993. 7 сентябрь.
- 1.2. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. –Т.: Ўзбекистон, 1996.-58 б.
- 1.3. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. –Т.: Шарқ, 1999.-31 б.
- 1.4. Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. –Т.: Ўзбекистон, 2008.-173 б.
- 1.5. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. –Т.: Иқтисодиёт, 2009.-120 б.

II. Davriy matbuot materiallari

- 2.1. Абдуазизова Н.А., Қайумов А. Туркистон матбуоти тарихи тадқиқотчилар наздида // Жамият ва бошқарув. – Т., 2004. – №4. – Б. 15–16.
- 2.2. Абдуазизова Н.А. Маънавият кўзгуси // Жамият ва бошқарув.–Т., 2007. – №3. – Б. 41–13.
- 2.3. Абдулла Авлоний. Бурунги ўзбек вақтли матбуотининг тарихи // Туркистон, 1989.18 июль.
- 2.4. Бобхонов А. Уч асрга юзланиб // “Миллий тикланиш”. 2000. 24 июль.
- 2.5. Бобожонова О. Ўзбекистоннинг кўхна китоблари // “Мозийдан садо”. – Т., 2006. – №4. – Б. 8.
- 2.6. Курахмедов А. “Туркистон тўплами” да Самарқанд // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”. – Т., 1996. – №3. – Б. 14.
- 2.7. Каттабоев А. Ўзбекистон китоб нашри тарихига доир // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – Т., 1998. – №2. – Б. 43.

2.8. Мингноров А.Т. 1917–1918 йилларда Туркистонда нашр қилинган газета ва журналлар // Ижтимоий фикр, инсон ҳуқуқлари. – Т., 2001. – №2. – Б. 127–130.

2.9. Муҳаммадхонов Х. “Убайдуллаҳўжа Асадуллаҳўжа ким эди?” // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”. – Т., 1991. – №5. – Б. 12.

2.10. Пидаев Т., Ҳалимова С. Убайдулла Асадуллаҳўжаев ва “Садон Туркистон” газетаси // Ўзбекистон матбуоти. – Т., 1997. – №1. – Б. 14.

2.11. Пидаев Т., Дўстқораев Б. “Тараққий” газетаси // Халқ сўзи. 1993. 11 июнь.

2.12. Расулов А. Тақдир тақозоси билан Туркистонга келиб қолган татарлар //

Жамият ва бошқарув. – Т., 2003. – №4. – Б. 73–76.

2.13. Расулов А. Туркистон маданий ҳаётида татарлар // Ижтимоий фикр, инсон ҳуқуқлари. – Т., 2004. – №1. – Б. 128–131.

2.14. Расулов А. Туркистондаги очарчилик // Жамият ва бошқарув. – Т., 2004. – №1. – Б.

2.15. Раҳмонов К. Бухоро Республикасининг матбуот органи // Жамият ва бошқарув. – Т., 2004. – №2. – Б. 44–45.

2.16. Турсунова Р. 1917 йил февралдан кейин Туркистон аҳолиси сиёсий фаоллигининг ўсиши ва шаҳарлардаги миллий демократик ташкилотларнинг фаолияти // Ўзбекистон тарихи. – Т., 2000. – №3. – Б. 51–57.

2.17. Ғофуров И. Миллий ҳаёллар ва “Садон Туркистон” // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”. – Т., 1994. – №6. – Б. 15.

2.18. Ҳайитов Ш. Очарчилик ва унинг даврий матбуотдаги талқини // Жамият ва бошқарув. – Т., 2004. – №4. – Б. 70–72.

2.19. Шодмонова С. 1917 йилда Туркистонда ижтимоий-иқтисодий аҳволнинг даврий матбуотдаги мониторинги // Ижтимоий фикр, инсон ҳуқуқлари. – Т., 2006. – №1. – Б. 173–177.

III. Adabiyotlar

- 3.1. Абдуазизова Н.А. Туркистон матбуоти тарихи (1870-1917йй.). – Т.: Академия, 2000. – 86 б.
- 3.2. Абдуазизова Н.А. Миллий журналистика тарихи (Генезис ва эволюция). Биринчи жилд, – Т.:Шарқ, 2008. – 381 б.
- 3.3.Аъзамхўжаев С. Туркистон мухторияти миллий-демократик давлатчилиқ қурилиши тажрибаси. – Т.:Маънавият, 2000. – 165 б.
- 3.4. Есенбоев З. Матбуотга бахшида умр. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2001. – 158 б.
- 3.5. Зиё Саид. Ўзбек вақтли матбуоти тарихига материаллар. Танланган асарлар. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1974. – 186 б.
- 3.6. Зиёева Д. Туркистон миллий озодлик ҳаракати. – Т.: Адабиёт ва санъат, 2000. – 176 б.
- 3.7 Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – Т.: Ўзбекистон, 1972. – 52 б.
- 3.8. Симонов Н.Ф Туркистонда большевистик матбуот (1902–1907йй.). – Т.: ЎзФан нашриёти, 1941. – 56 б.
- 3.9. Эрназаров Т., Акбаров А. Туркистонда вақтли матбуот. – Т.: Ўздавнашр, 1959. – 145 б.
- 3.10. Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилиқ. – Т.: Маънавият, 2002. – 396 б.
- 3.13.Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон Совет мустамлакачилиги даврида / Тузувчилар: М.Жўраев ва бошқ. –Т.: Шарқ, 2000. – 688 б.
- 3.14.Ўзбекистоннинг янги тарихи. Учинчи китоб. Мустақил Ўзбекистон тарихи / Тузувчилар: Н.Жўраев, Т.Файзуллаев. – Т.: Шарқ, 2000. – 560 б.

IV. Dissertatsiya va avtoreferatlar

4.1. Абдуазизова Н.А. Ўзбекистонда ижтимоий-сиёсий, адабий-бадний журналлар ва уларнинг тарихий-тадрижий таснифи масалалари (XIX аср охири – XX аср бошлари): Тарих фан.докт. ... дисс. – Т., 1997. – 252 б.

4.2. Жабборов М.Р. Фарғона вилояти тарихининг “Туркестанский сборник”да ёритилиши (XIX аср охири-XX аср бошларида) : Тарих фан.ном. ...дисс.-Т., 2000. – 159 б.

4.3. Мингноров А.Т. Туркистондагимиллий озодлик ҳаракати масалалари давр миллий матбуотида (1917 йил февраль – 1918 йил ўрталари) : Тарих фан.ном. ...дисс. – Т., 2000. – 148 б.

4.4. Нишонов Г.У. Ўзбек публицистикасининг шаклланиши ҳамда ривожланишида “Ойна” журналининг ўрни ва аҳамияти : Филология фан.ном. ...дисс. – Т., 2008. – 150 б.

4.5. Рахмонов К.Ж. “Бухоро ахбороти” ва “Озод Бухоро” газеталари – Бухоро Халқ Совет Республикаси тарихини ўрганиш манбаси: Тарих фан.ном. ...дисс. – Т., 2008. – 195 б.

4.6. Узоқов Х. Ўзбекистонда мустақиллик учун кураш тарихи 1900-1940 йиллар (журналистлар фаолияти мисолида): Тарих фан.ном. ...дисс. –Т., 1996. – 264 б.

4.7. Фатма Ачиқ “Ёш туркистон” журнали тарихий–адабий манба сифатида : Филология фан.ном. ...дисс. – Т., 2002. – 165 б.

4.8. Ҳалимова С.А. “Садои Туркистон” газетаси: йўналиши, тил, услуб ва жанр хусусиятлари : Филология фан.ном. ...дисс. – Т., 2008. – 158 б.

4.9. Ўринова Б.З. Ўзбекистон республикасида ижтимоий–иқтисодий ва маданий жараёнларни ёритишда вақтли матбуотнинг рўли (1991-2000 йиллар): Тарих фан.ном. ...дисс. – Т., 2002. – 194 б.